

Ermeni Harfli Türkçe bir “Medrese” Fizyoloji Kitabı Üzerine Notlar: C. Cutter, *İlm-i Teşrih ve Bahs-i Hayat-ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi* (1868)

Notes on the Armeno-Turkish Edition of “Cutter’s Physiology”: *İlm-i Teshrih ve Bahs-i Hayat-i Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Qavaidi* (1868)

řeref Etker¹

¹Dr., İstanbul, Türkiye

ORCID: ř.E. 0000-0001-6966-8816

Sorumlu yazar/Corresponding author:

řeref Etker,

İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: serefetker@gmail.com

Başvuru/Submitted: 11.03.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:

19.04.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:

25.04.2022

Kabul/Accepted: 01.05.2022

Online yayın/Published online: 05.07.2022

Atıf/Citation: Etker, şeref. “Ermeni Harfli Türkçe Bir “Medrese” Fizyoloji Kitabı Üzerine Notlar: C. Cutter, *İlm-i Teşrih ve Bahs-i Hayat-ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi* (1868).” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 291-334.
<https://doi.org/10.26650/oba.1086266>

ÖZ

Amerikalı tıp doktoru Calvin Cutter’ın (1807-1873) anatomi, fizyoloji ve hijyen konularını kapsayan İngilizce kitapları orta ve yüksek okullarda temel kaynak olarak kullanıldığı gibi, yazıldığı dönemde dünya dillerine de çevrilmiştir. ‘Cutter’ın fizyolojisi’ olarak tanınan bu kitaplardan biri olan *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies and Families* (1. bs., 1849), Antep’teki Amerikan Protestan Kız Okulu’nun kurucusu Bayan Myra Allen Proctor (1834-1914) tarafından Türkçe’ye çevirildikten sonra, Dr. Andrew Tully Pratt’ın (1826-1872) editörlüğünde 1868 yılında, *İlm-i Teşrih ve Bahs-i Hayat-ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi* adıyla İstanbul’da Ermeni harfleriyle yayımlanmış ve Türkçe konuşup okuyan Ermeni öğrencilere temel sağlık bilgisinin verildiği fizyoloji dersinde okutulmuştur. On dokuzuncu yüzyılın Ermeni harfli Türkçe literatürü içinde özgün bir yeri olan bu kitaptan tıp öğretiminde de yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, Ermenice metin Latin harflerine çevrilerek içerik, sözcük dağarcığı ve seçilen tıbbi terimler karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Araştırma ayrıca, Myra A. Proctor’un, David M. Warren tarafından yazılan *Physical Geography* başlıklı fiziki coğrafya eserini *Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas-ı Muhtasar* başlığı ile çevirdiğini saptamıştır. Çeviri, Ermeni harfli Türkçe olarak (1883) ve Osmanlı Türkçesi ile (1884) yayımlanmıştır.

Anahtar sözcükler: Calvin Cutter, Anatomi, Fizyoloji, Hijyen, Ermeni harfli Türkçe, Tıbbi terminoloji, Antep, Myra Allen Proctor, Andrew Tully Pratt, Sağlık bilimleri tarihi, Fiziki coğrafya

ABSTRACT

“Cutter’s Physiology” refers to a series of titles on anatomy, physiology, and hygiene compiled by Calvin Cutter, M.D. (1807–1873). These basic texts

initially found their place in the curricula of high schools and colleges throughout the United States and were then promoted abroad and subsequently translated. Dr. Cutter's *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies and Families* (1849) was rendered into Turkish by Miss Myra Allen Proctor (1834–1914), the first principal of the Girl's Seminary in Aintab, Turkey. Her translation was edited by Rev. Andrew Tully Pratt, M.D. (1826–1872), and published in Armeno-Turkish in 1868 by the American Board of Commissioners for Foreign Missions in Istanbul. The resulting illustrated textbook, entitled *İlm-i Teshrih ve Bahs-i Hayat-i Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Qavaidi*, became basic reading for Armenian students whose primary tongue was Turkish. This small volume is of special interest for the medical terminology it employed, which constituted a unique vocabulary within mid-19th c. Armeno-Turkish literature. This study also establishes that Miss Proctor was the translator of *Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas-ı Muhtasar*, based on David M. Warren's treatise *Physical Geography*, published both in Armeno-Turkish (1883) and Ottoman Turkish (1884).

Keywords: Calvin Cutter, anatomy, physiology, hygiene, Armeno-Turkish, medical terminology, Aintab, Myra Allen Proctor, Andrew Tully Pratt, history of health sciences, physical geography

Acknowledgement: I would like to thank the anonymous referees of the article for corrections and helpful suggestions. I am indebted to Samar Mikati Kaissi and Shaden Dada (Archives & Special Collections) from the American University of Beirut, and to Stephanie Cornwell from the Wellcome Collection (London) for the provision of relevant sources, and to the Yale University archivists (Special Collections, Yale Divinity Library, New Haven) for permission to reproduce the two portraits in this publication.

Teşekkür: Düzeltme ve önerileri için makalenin hakemlerine; bilgilerine başvurduğum Beyrut Amerikan Üniversitesi'nden Samar Mikati Kaissi ve Shaden Dada'ya (Archives & Special Collections); Wellcome Koleksiyonu (Londra) uzmanı Stephanie Cornwell'e; ayrıca, makaledeki fotoğrafların yayımına izin veren Yale Üniversitesi ilgililerine (Special Collections, Yale Divinity Library, New Haven) teşekkür ederim.

Tıbbi literatürde kısaca “Guyton” olarak bilinen fizyoloji kitabı,¹ 1950’lerde yayımlanmış ve bu bilim dalının 20. yüzyılda en çok okunan kitabı olmuştur. Dalın 19. yüzyıldaki okunma rekoru ise, topluca “Cutter’ın fizyolojisi” (*Cutter’s physiology*) adıyla tanınan yayınlara aittir. Dr. Cutter’ın kitapları, Dr. Guyton’ın fizyoloji kitabından farklı olarak, fizyolojiden daha çok anatomi bilgisi içerir. Orijinalleri İngilizce olan adı geçen kitaplar birçok dile çevrilmiştir.²

Dr. Calvin Cutter’ın³ *İlm[-]i Teşrih ve Bahs[-]i Hayat[-]ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi*⁴ başlığıyla Türkçeye çevirilen kitabının bir özelliği Ermeni alfabesiyle yayımlanmış olmasıdır.⁵ Kitabın künye sayfasında yazar ve çevirmen adı verilmemiş olup, Mukaddeme’sinin sonunda “*Kelvin Kuttur nam Amerika’nın Eyalet[-]i Müctemaasında mukim olan meşhur bir hekimin teelifi etdiyi kitablardan... tercüme olun[duğu]*” ve çevirilerin yazarın özel ‘ruhsatıyla’ yapıldığı (s. 6) belirtilmiştir.

İlm[-]i Teşrih ve Bahs[-]i Hayat[-]ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi, (i) anatomi: *ilm-i teşrih*, (ii) fizyoloji: *bahs-i hayat-ı bedeniye*, ve (iii) hijyen: *sahhat [sıhhat] u afiyet* konularını kapsamaktadır. İnsan anatomisine ağırlık verilen ‘risale’de, metin, çizimlerle desteklenmiş; ayrıca, kitaba bir Anatomi Sözdizini (vokabüler, *glossary*) eklenmiştir.

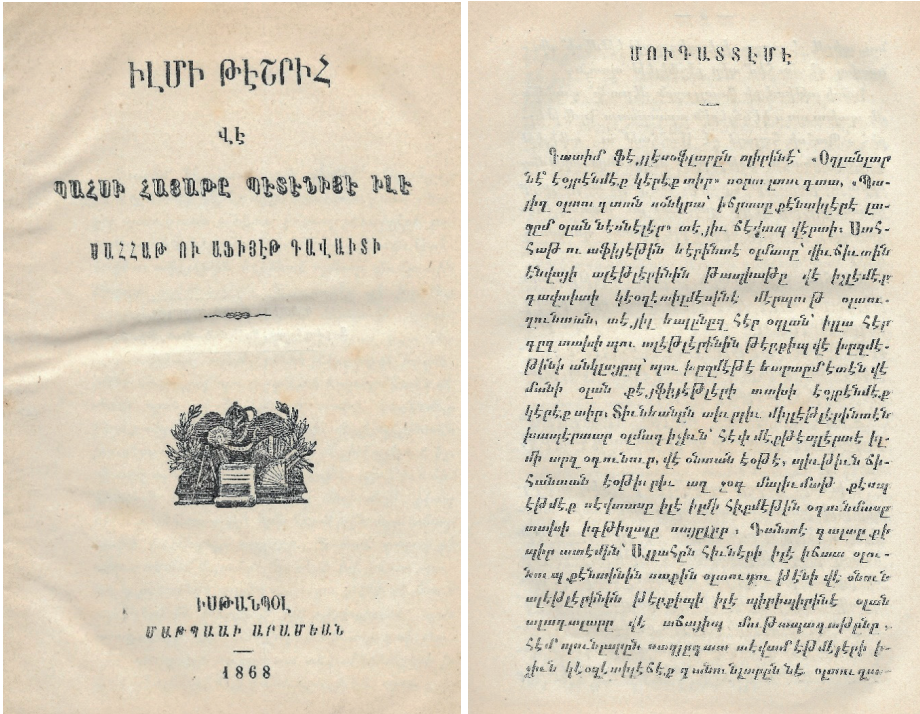
İlm-i Teşrih, İstanbul’da American Board Heyeti (A.B.C.F.M.)⁶ tarafından 1868’de yayımlanmıştır.⁷ Bu tarihte 3.000 adet basıldığı bilinen kitap günümüzde bir nadir eserdir.⁸

- 1 Arthur C. Guyton, *Textbook of Medical Physiology*, [1. bs.] (Philadelphia: W.B. Saunders, 1956).
- 2 Türkçe’ye ilk çevirisi: Arthur C. Guyton, *Fizyoloji*, ed. Aykut Kazancıgil, çev. Edip Aktin, vd. ([1. bs.], 3 c. (Ankara: Güven Kitabevi, 1977).
- 3 Calvin Cutter, M.D. (1807-1872) biyografisi için, bkz. Herbert E. Shepard, “Calvin Cutter: Zealot on the Path of Justice and Reform, 1807-1872” (M.A. Thesis, Boston College, 1982).
- 4 Makale içinde *İlm-i Teşrih* olarak kısaltılmıştır. Ermeni harfli Türkçe metin içindeki tamlamalarda tire (-) kullanılmamıştır. Dolayısıyla, örneğin, ‘İlm-i Teşrih’ ile ‘İlmi Teşrih’ aynı biçimde ԻԼՄԻ ԹԷՇՐԻԻՀ olarak yazılmakta ve okunurken karıştırılabilmektedir. Doğru anlaşılabilmesi için çeviri yazıda tamlamalara köşeli parantez içinde tire [-] eklenmiştir. Krş. սսսվթի սսսի savt[-]i aslı (*İlm-i Teşrih*, 161) ve սսսվթի savtı (*idem.*, 260). Metin içinde bir sıfatta uzatma işareti (î) yerine çift i harfi kullanıldığı görülmektedir : սսսվթի azalii, adalı, bkz. dn. 103 ve 235.
- 5 [ԲԷԼՎԻՆ ԳՐԹՅՈՐՔ Կելվին Կուտտր (Calvin Cutter)] ԻԼՄԻ ԹԷՇՐԻԻՀ ՎԷ ԳՎՀՍԻՀ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԷՏԵՆԻՅԷ ԻԼԷ ՍԱՀՀԱԹ ՈՒ ԱՖԻԵՏԷԹ ԳՎՎՍԻՏԻ [*İlm[-]i Teşrih ve Bahs[-]i Hayat[-]ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi*] (İstanbul [İstanbul]: Matbaa-i Aramyan, 1868), 13x19 cm., 262+6+1 s., 82 şekil, tablo, sözdizini [10 kuruş]. Kitabın görülebilen kopyaları ciltlidir. Buradan, kitabın ciltli olarak üretilerek okullara dağıtıldığını ve ders yılı sonunda öğrencilerden geri alındığı sonucunu çıkarabiliriz.
- 6 A.B.C.F.M. (American Board of Commissioners for Foreign Missions) yayımları için bkz., Uygur Kocabaşoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı,” *Murat Sarıca Armağanı*, haz. Aydın Aybay ve Rona Aybay (İstanbul: Aybay Yayınları, 1988) içinde, 267-285.
- 7 Aramyan Matbaası, Çakmacılar, Hagopyan Han, Tu.[No.] 4 (Mercan, İstanbul). Matbaacı Canig Aramyan (1820-1879) için bkz., Teotig [Teotoros Lapçinçyan], *Baskı ve Harf : Ermeni Matbaacılık Tarihi*, çev. Sirvart Malhasyan ve Arlet İncidüzen (İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2012), 121-124.
- 8 *Sixtieth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Brooklyn, New York, October 4-7, 1870* (Boston: Riverside Press Cambridge, 1870), 15: “The Press: The publications at Constantinople, for the three missions have been as follows: Armeno-Turkish Physiology [Cutter’s School Physiology in Armeno-Turkish] (completed) 16 mo. 176 pages **3,000 copies** (Total of pages: 528,000).”

Kitaplığımızdaki bir nüsha dışında,⁹ ABD ve Avrupa’da sekiz kopyası saptanmıştır.¹⁰ Dr. Cutter’ın fizyoloji kitabının, Osmanlı İmparatorluğu içinde, 1867 ve 1872 yıllarında Filibe’de Bulgarca;¹¹ 1870 ve 1889’da Beyrut’ta Arapça,¹² 1874 ve 1885’te yine İstanbul’da Ermenice¹³ çevirileri basılmıştır. Ermeni harfli Türkçe *İlm-i Teşrih*’in ise tek baskısı vardır.

Ermeni milletin gündelik dili Türkçe olan – ama, Arap harflerini okuyamayan – geniş bir kesiminin öğrencileri için hazırlanan *İlm-i Teşrih*’in çevirisinde Ermeni alfabesinin kullanılması, bu alfabenin fonetik karakterinin sağladığı olanakla, eski dildeki bazı sözcük ve terimlerin doğru okunuşlarının belirlenmesine yardımcı olmuştur. *İlm-i Teşrih*’in başlığında geçen “sahhat” (sihhat) sözcüğü buna bir örnek olarak gösterilebilir.¹⁴ Yine, Anadolu ağızlarında geçen bazı terimler dilbilim açısından ilginçtir; örneğin, yemek borusu: özofagus için “kızılönlük” denilmiştir.

- 9 Elimizdeki kopyanın ön kapağının içindeki kitaplık etiketi düşmüştür. Fakat, kitabın İstanbul’daki A.B.C.F.M. kitaplığından (*Library of the Mission to Western Turkey*) çıktığı anlaşılmaktadır. Bez cildin sırtında ԻԼՄԻ ՀԱՅԱԹ «İlm[-]i Hayat» yazısı ve küçük bir etikette 849 numarası vardır. Bahs-i hayat-ı bedeniye: fizyoloji karşılığında kullanıldığına göre, ‘İlm-i hayat’: biyoloji anlamında olmalıdır.
- 10 İstanbul’da Pars Tuğlacı’nın [Parseğ Tuğlacıyan] kitaplığında da bir kopya olduğu anlaşılmaktadır, bkz. Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri, C. II, 1851-1890* (İstanbul: Pars Yayın ve Ticaret Ltd.Şti., 2004), 334. “Ermeni harfli Türkçe *İlm-i Teşrih ve Hayat-ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet (sic.)* adlı kitap Aramyan Matbaasında basılarak yayınlandı.” Tuğlacı’nın kapak resmi için verdiği alt yazı: *İlm-i Teşrih ve Hayat-ı Bedeniye ile Sihhat u Afiyet*, İst. 1869 (sic). *İlm-i Teşrih*’in digital bir kopyası için bkz. [Բելվիլի Գրքթղթր Kelvin Kuttir (Calvin Cutter)], ԻԼՄԻ ԹԷՇՐԻՒՎ ՎԷ ԳԻՎՅՈՒՅ ՀԱՅԱԹԸ ԳԷՏԷՆԻՅԷ ԻԼԷ ՍԱՀՀԱԹ ՈՒ ԱՖԻԵՏԸ ԳԱՎԱԻՏԻ [İlm[-]i Teşrih ve Bahs[-]i Hayat[-]i Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi] Իւրաւագոյ: Մաթաւաի Արաւմաւ, (İstanbul: Matbaa-i Aramyan, 1868), erişim 2 Ocak 2022, http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/haygirq/book/ilmi_teshrih_1868.pdf
- 11 Начална книга за анатомия и физиология, с 95 фигури. (Превод от английски, Д - рь Кътеръ) От книжарницата на Хр. данова и др [Naçıyalna Kniga za Anatomiya i Fiziologiya, s 95 figuri, (prevod ot Angliski, Dr. Kutteru), (çev. Theodore L. Byington)] (Plovdiv [Filibe]: ot knizharnitsata na Khr. Danova i Dr., 1867); [2. bs.] 1872 (130 s.).
- 12 كلفن كتر, كتاب مبادئ التشريح والفيسيولوجيا والهييبن لاجل اولاد المدارس [Kelvin Kutir, Kitāb Mabādī’ al-Tashrīh wa al-Fisiyūlūciyā wa al-Hīciyīn li-acl Awlād al-Madāris, çev. George E. Post] (Beirut: al-Matba’ a al-Amirkaniya, 1870); [2. bs.] 1889 (186 s.). Dr. Georg E. Post’un özgeçmişi için bkz. Lutfi M. Sa’di & George Sarton, “The Life and Works of George Edward Post (1838-1909),” *Isis* 28, 2 (May 1938): 385-417.
- 13 ՏԱՐԵՐԸ ԱՆԴԱՍԱԶՆՆԻԹԵԱՆ, ԲՆԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՌՈՂՋԱԳԱՀՈՒԹԵԱՆ: ԸՆՏԱՆԵԱՅ ՈՒ ԴՂՐՈՅԱՅ ՀՄԱՐ. Կոնստանդնուպոլիս, ի սպարաւսի Ա. Հալքը Դոյաճաւս, [Darek Antamazinnutyān, Pınakhosutyān yev Aroğçabahutyān: Indanyats u Tibrotsats Hamar (Konsdantnubolis [İstanbul]: i dbarani A. Hagop Boyacıyan, 1874); [2. bs.] 1885 (208 s., 83 resim), erişim 10 Mart 2022, Kitabın dış kapağında ՏԱՐԵՐԸ ՄԱՐԴԱԿԱԶՍՈՒԹԵԱՆ [Darek Martagazmutyūn/Temel Anatomi] yazılıdır. http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/haygirq/book/tarerq_aroj1874.pdf.
- 14 “Sihhat” söyleminin “sahhat” (sahih’den) sözünün vulgarizasyonu olduğu belirtilmiştir: *Sahhat*, vulg. *syhhat*, s.a. santé, vérité, probité. Bkz. Abdurrahman Çelebi Firakî, *Hikayat-ı Kırk Su’al. Quarante Questions adressées par les Docteurs juifs au Prophète Mahomet, le Texte turc avec un Glossaire turc-français*, publ. par Julius Th. Zenker (Vienne: Imprimerie de la Cour impériale royale et d’État, 1851), 37.

İlm-i Teşrih ve Bahs-i Hayat-ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi (İstanbul, 1868)
İç kapak ve Mukaddeme

Yöntem, Kaynaklar ve Kapsam

Çalışmamızda önce, *İlm-i Teşrih* kitabının Ermeni harfli Türkçe metni (yaklaşık 30.000 sözcük) Latin harflerine çevirilmiştir. Bundan sonra, çeviride Dr. Calvin Cutter'ın aşağıdaki iki fizyoloji kitabından yararlanıldığı belirlenmiştir:

- (I) *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies, and Families* (1852, 566+9 s., 148 şekil, tablo, ekler, sözlük, dizin).¹⁵
 (II) *First Book on Anatomy, Physiology, and Hygiene for Grammar Schools and Families* (1858, 192 s., 83 şekil, sözlük, dizin).¹⁶

15 Calvin Cutter, *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies, and Families* by Calvin Cutter, M.D., with one hundred and fifty engravings. Revised stereotype edition (New York: Clark & Maynard, 1852, 466+13 s. 148 fig., table, appendix, glossary, index), erişim 2 Mart 2022, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044097029516&view=1up&seq=13&skin=2021>

Düzeltilmiş yeni basım: Calvin Cutter, *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies, and Families* by Calvin Cutter, M.D., with one hundred and fifty engravings. Revised stereotype edition (New York: Clark, Austin and Smith, 1858), erişim 23 Ocak 2022, https://www.gutenberg.org/files/30541/30541-h/30541-h.htm#TC_1

16 Calvin Cutter, *First Book on Anatomy, Physiology, and Hygiene for Grammar Schools and Families*, with eighty-three engravings by Calvin Cutter, M.D., revised stereotype edition (New York: Clark, Austin and

İlm-i Teşrih'in yukarıdaki kaynaklarla karşılaştırılması, Ermeni harfli Türkçe metnin birinci kitaptan (*A Treatise*) kısaltılarak çevirildiğini göstermektedir. *İlm-i Teşrih* içindeki 82 şekil ise ikinci kitaptaki (*First Book*) şekillerin aynıdır ve resimlerin sırası korunmuştur.¹⁷ *İlm-i Teşrih* metni Latin harflerine çevirildikten sonra, terim ve deyimlerin *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies, and Families* (1852) içindeki İngilizce karşılıkları kontrol edilerek, kavramlar doğrulanmıştır.

Burada, *İlm-i Teşrih* metninin kaynağını oluşturan kitabın (*A Treatise*) dönemin eğitim sisteminde 'kolej' (*college*), yani yüksek okul düzeyinde olması dikkat çekicidir. Kitabı Türkçe'ye çevirenler lise (*high school*) karşılığı için 'medrese' (s. 103) ve yüksek öğrenim kurumları (*medical schools and colleges*) için 'büyük medrese' (s. 245) adlarını kullanmışlardır.¹⁸ *İlm-i Teşrih*'in programa alınmasından amaç: öğrencilere, 'medrese'nin ilk yıllarında pratik sağlık bilgilerini kazandırmaktır. Antep'teki kız okulunun (bir yılı hazırlık olmak üzere) beş yıllık eğitim programı içinde, ikinci sınıfta 'fizyoloji' dersi verilmiştir. Ayrıca, derslerin tekrar edildiği günlerde (*review day*) fizyoloji konuları ele alınmaktadır. Fizyoloji, okulun bitirme sınavının da konularından biridir.

İncelediğimiz *İlm-i Teşrih* kopyasının özelliği ise, üzerinde anatomi bilgisi olan, hekim olduğunu düşündüğümüz bir okurun (Ermeni harfleriyle Türkçe) elyazısı notlarını taşımasıdır. Notların hemen tümü anatomik yapılara verilen farklı Arapça/Türkçe terimlerle ilgilidir. *İlm-i Teşrih* metni üzerinde yapılmış ikinci bir redaksiyon sayılabilecek bu notlar da Latin harflerine çevirilerek değerlendirilmiş ve makalemizin sonundaki Sözdizinine eklenmiştir.

Metin ve Sözdizini içinde geçen anatomi terimleri aşağıdaki kaynaklarla karşılaştırılmıştır:¹⁹

- A. [İstanbul Üniversitesi] Tıp Fakültesi Terim Komitesi, *İnsan Anatomisini İlgilendiren Ana Terimler* [Türkçe - Osmanlıca - Fransızca] (İstanbul: Kader Basımevi, 1943).
- B. Zeki Zeren, *Lâtince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü ve Türk Anatomi Terimleri*, [1. bs.] (İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1946); [2. bs.] (İstanbul: İstanbul Üniv. Tıp Fak. Yay. No. 36, 1959).

Smith, 1858, 192 p., fig., glossary, index), erişim 23 Ocak 2022,

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044097028765&view=1up&seq=9&skin=2021>

- 17 Cutter, *First Book*, içinde 83 şekil olmakla birlikte, 1 ve 23 numaralı resimler 'Beden kaslarının önden görünümü' (*A front view of the muscles of the body*) aynı olduğu için *İlm-i Teşrih*'e tek resim alınmıştır (şekil 22).
- 18 Antep'teki Amerikan Merkezi Türkiye Koleji'nin Tıp Bölümünde 1876-1889 yılları arasında 4 yıllık tıp eğitimi (B.Sc.) verilmiştir. Eğitim dili Türkçe olan kolejin programında İngilizce, Ermenice ve Arapça dersleri de vardır. Bu okula kız öğrenci alınmamıştır, bkz. Judd W. Kennedy, "American Missionaries in Turkey and Northern Syria and the Development of Central Turkey and Aleppo Colleges, 1874-1967" (B.A. Thesis, Williamsburg, VA: College of William and Mary, 2008).
- 19 Türkçe organ adları için yararlanılan kaynaklar: Nicolai Tufar, "Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010); Berker Kurt, "Yazıtlardan Günümüze Organ Adları ve Bunların Türkiye Türkçesi Ağızlarına Yansımaları," *Dede Korkut* (Samsun) 6, 12 (Nisan 2017): 48-61; Meriç Güven, "Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Yazmalarındaki Türkçe Organ Adları Üzerine Bir İnceleme," *Türklük Bilimi Araştırmaları* (Ankara) 26 (Güz 2009): 109-141.

- C. Mahmut Şemsi Kural. *Komparatif Anatomi Terimleri (Nomina Anatomica Comparativa)* [Latince - Türkçe - Osmanlıca - Almanca], c. I, İskelet Sistemi (Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü Yay., 1937); [2. bs.] (Ankara: Ankara Üniv. Veteriner Fak. Yay., 1951).
- D. Zeki Haşmet Kırım, *Kamus-ı Teşrih Latince - Türkçe / Vocabularium Anatomiae Latine - Turcice* (Berlin: Morgen- u. Abendland-Verlag/Şark ve Garb Kütüphanesi, 1923).
- E. Hristo Stanboliski (Hristo Tanyev Stambolski), *Lügat-ı Teşrih / Lügat-ı Teşrihiye: Türkiye ve Franseviye, Miftah-ı Teşrih* (Dersaadet: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, [H.]1290 [1873]).
- F. *Harita-i Vücut-ı Beşer*; [yay.haz.] Doktor Veliş²⁰ (İstanbul: Büberciyan Kitabhanesi, 1327/1911).²¹

İlm-i Teşrih'in değerlendirilmesinde özellikle çevirinin Türkçesi, sözcük dağılımı, terim seçimleri, ağız farklılıkları ve metin uyarlaması ele alınmış; kitabın 'Luğetlerin İzahat Fihristi' adı verilen Anatomi Sözdizini açıklama ve notlarla genişletilerek çalışmaya eklenmiştir.²² Sözdizinine eklenen terimler köşeli parantez [] içine alınmıştır (Bkz. EK).

Makalede çeviri yazıya özel işaretler kullanılmamıştır: *ayn* harfiyle başlayan sözcükler için okunuşlarına uygun sesli harf kullanılmış; *zat (dat)* harfine karşılık 'd'; *zı, ze, zel* harflerine karşılık yalnız 'z' yazılmıştır. Buna göre, Ermeni harfli Türkçe metinde azalet ('adale) olarak geçen sözcüğün Türkçe karşılığı *adale*'dir.²³ Benzer yaklaşımla 'ng' sesi için (songra, yangış, vb.), özel bir karakter kullanılmamıştır. Farklı yazımlar için dipnotta ayrıca bilgi verilmiştir.

Türkçe sözcüklerin Ermeni harfleriyle yazılışında: e (t) > a ses dönüşümü görülebilmektedir. Daha çok sözcüklerin sonunda görülen bu durum yerel söyleyişle de ilgilidir: Örneğin *zaike/a, samie/a, harkafe/a, hokke/a, oklağ/a* vb.

İlm-i Teşrih'in 19. yüzyılda Türkiye'de okutulan anatomi, fizyoloji ve hijyen kitapları ile aynı dönemin Ermeni harfli Türkçe yazını içindeki ayrıcalıklı yerinin başka çalışmalarda ele alınmasını öngörüyoruz.

20 Soma (Salomo Nathan) Wellisch (1866-1926). Yaş/İşi doğumlu Macar tabip, 1898'de Hıfzıssıhha-yı Mekatib Dairesi Müfettişi ve daha sonra Maarif-i Umumiye Nezareti Sıhhiye Müfettişi oldu. Nekrolojisi için bkz. "Dr. Wellisch gestorben. Ein Vertrauensmann Herzls," *Wiener Morgenzeitung*, Nr. 2765, 7. November 1926, s. 5, sü. 1-2.

21 Transkripsiyonu için, bkz., Ahmet Acıduman ve Berna Arda, "Anatominin Görsel Boyutu Üzerine Tarihsel Bir Örnek," *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* (Ankara) 53 (2010) : 66-75.

22 *İlm-i Teşrih*'te yer alan sözdizini, kitabın Bulgarca, Arapça ve Ermenice çevirilerinde yoktur. Yalnız, 1890 yılında Ermenice çevirinin bir özeti, Hovsep Andonyan ve Andon Hagopyan tarafından basitleştirilerek yeniden yayımlanırken kitapçığın sonuna küçük (104 sözcük) bir Ermenice - Fransızca - Ermeni harfli Türkçe sözdizini eklenmiştir, bkz. ՏԱՐԵՐԲ ՄԱՐԳԱԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ (Darerk Martagazmutyun / Temel Anatomi). Վ.Պոլիս, ի նստազրույթիս Յ. Գալաֆեան, (İstanbul : H.[Hovsep] Kavafyan) 1890 (102 s., 40 resim). Bu yayında, sinir sistemi: *système nerveux* için kullanılan farklı bir terim: Ալամէթը սինիրı Alamet[-]ı sinir.

23 Ermeni harfli Türkçe yazımda 'ayn' harfine karşılık hemze işareti ve 'U, 'P, 'N karakterleri kullanılmıştır, bkz. 'Ա՛Տ ը ՃԷՏԻՏ 'Ahd[-]ı Cedid, dn. 63. Ancak, *İlm-i Teşrih*'in Sözdizininde bu karakterle başlayan bir terim yer almamaktadır. Buna karşılık elyazısıyla yapılan ekler arasında: **րէ'ե** re'e (ri'e), **պէլ'ում** bel'um, **մա'ա** ma'a (me'a) vb. yazım dikkati çekmektedir.

İlm-i Teşrih: 'Mukaddeme' (Giriş)²⁴

Kadim feylesofların birine,²⁵ 'Oğlanlar ne öğrenmek gerekdir' soruldukda, 'Baliğ olduktan songra icrası kendilere lazım olan nesnelere' deyu cevap verdi. Sahhat u afiyetin yerinde olması, vücudın envayi aletlerinin tabiatı ve işlemek kavaidi gözedilmesine merbut olduğundan, deyil yalnız her oğlan, illa her kız dahi aletlerinin terki ve hizmetini anlayıb, bu hizmete yardım eden ve mani olan keyfiyetleri dahi öğrenmek gerekdir. Dünyanın dürlü milletlerinden haberdar olmak için, hep mekteplerde ilm[-]i arz okunur, ve ondan öte, bütün cihandan ötürü az çok malumat kesb etmek sevdası ile ilm[-]i hikmetin okunması dahi iktizalı sayılır. Kande kalağ ki, bir ademin, Allah'ın hüneri ile icad olunub, kendinin sakın olduğu teni ve onun aletlerinin terki ile birbirine olan alakaları ve acayib mutabakatını, hem bunların sağlıkta devam etmeleri için gözedilecek kanunların ne olduğunu bilmeye arzu ile dikkat etmesi, münasib ve mühim bir keyfiyet olsun.

İmdi, atideki fasılların meramı, kavmin ve bahusus gençlerin arasında ilm[-]i teşrih, bahs[-]i hayat ve sahat u afiyet kavaidinden ötürü malumat artmasına yardım etmektir. Meyali anlaşılır ve ameliyete gelir olsun deyu,²⁶ madde (mevadat) zirdeki nizam ile ifade olunmuşdur:

İnci: Vücudın envayi aletlerinin terki, açık ve muhtasar bir tarz üzere tarif olunduktan made [maada], bu tarif envayi aletlerin şekli ve mevkiini gösteren 83 suret vasıtası ile daha ziyade mubeyyen olmuşdur.

2nci: Vücudın dürlü kısımlarının hizmetleri kıssaca nakl olunub zahir ve ayan olmuşdur.

3üncü: Envayi aletlerin terki ve hizmetleri hususunda olan malumat, ameliyete gelir olsun deyu, dürlü kısımların nomoslari²⁷ ve mizaca mütehattim şartlar, muhtasarca beyan olunmuşdur, ve bu kısmı daha tekmil etmek babında, yanık, yara, büyük şeryanların kesilmesi, ve sudan ya fena havadan ya asılmaktan boğulmuş kimseler için nice mualece etmek olduğu tarif olunub, illetin def'i için ve hastalara mukayyed olanlar için dahi kanunlar zamm olunmuşdur. Şöyle ki, böyle keyfiyetlerde her kim bir hekim çağırılana kadar, ne etmek ve ne etmemek gerek idiyinden haberdar ola.

Şu dahi denilse gerekdir ki, bu risale ancak mektep ve haneler için yazılmış olarak, hekimlere mahsus olan hizmete dokanmayıp meram[-]i zatisi, ilm[-]i tıbdan ötürü malumat vermek deyildir. Lakin her ne kadar gençlerin ve bayazı [bazı] halkın terbiyesi için mahsus yapılmış ise de, anlaşılır olsun deyu kaba ve çirkin tabirler kullanılması iktizalı sayılmamıştır. Her bir alete, ilm u fenn istilahınca, kendine mahsus olan tabiri vermek her

24 "Mukaddeme," *İlm-i Teşrih*, 3-6. Metnin yazım özelliği korunmuştur: Örneğin, lügat: luğet (լուղէթ) olarak bırakılmıştır. Bazı sözcüklerin düzeltilmesi ise köşeli parantez içinde yapılmıştır. Լուղէթ luğet: sözcük, terim, dil, sözlük, bkz. Armin Hetzer, *Daçkeren-Texte: eine Chrestomathie aus Armenierdrucken des 19. Jahrhunderts in türkischer Sprache* (Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1987), 591.

25 İngilizce metinde, *A Treatise*, 5, **Sparta kralı Agesilaus** (II. Agesilaus, İÖ 444-359) "Agesilaus, king of Sparta, when asked what things boys should learn, replied, 'Those which they will *practice* when they become men,'" (metinde vurgulu) yerine 'Kadim feylesof' denilmiştir.

26 Meali anlaşılır ve pratik (*practical*).

27 *Nomos*: Yunanca yasa, bkz. Sözdizini.

vechile münasib olub, eyi tabirin anlaşılması dahi, kaba luğetin anlaşılmasından güc deyildir. Mesela, riyet luğeti, akciyer demekden daha doğru ve kibar olub, telaffuzi kolay, ve bir kerre anlaşıldıktan songra, manası bir çocuğa bile açık olur. Bu hususda hocaların ve ataların dikkati olursa, kaba tabir ve istilahlar azalıb, milletimizin lisanı gereyi gibi islah olur. Türki lisanında ilm[-]i teşrihe mahsus olan çok isimler bulunmadığından, istilah hususunda ihtilaf ya uygunsuzluk olmasın deyu, hep bu nevi[-]i tabirler arabi lisanından alınmıştır, ve buna her itirazın defî için, böyle luğetlerin izahat fihristi ilave olunmuştur.

El hasıl risale, bazı cüzi tebdilatardan mada, Kelvin Kıttır [Calvin Cutter] nam Amerika'nın Eyalet[-]i Müctemaasında [Birleşik Devletleri] mukim olan meşhur bir hekimin teelifetdiyi kitablardan ilk babda Ayntab'da mevcut bulunan Protestant Kızlar Mektebinin istimali için,²⁸ hocasından tercüme olunub, şimdi Ermeni milletine takdim olundukda, müellif[-]i mezkur, bu taraflarda bilginin artmasına arzukeş olarak, kendi teelifatını izahen beyan etmek için, icab etdiyi şekillerin bu tercümede kullanılmasına ruhsat verdiğinden naşi, bunu okuyanların teşekkürüne malik olacağı meemüldür.

İlm-i Teşrih: 'Fihrist' (İçindekiler)

Kitap 37 bölüm (bab) ve 'Luğetlerin İzahat Fihristi' denilen bir Anatomi Sözdizini'nden oluşmaktadır. Bölümler, bir sistematik içinde anatomik tanımlarla başlamaktadır; organ fiziolojisinin ardından hijyen ve sağlık kuralları konusunda bilgileri verilmektedir. Kitabın sonundaki 'Fihrist' (İçindekiler) ile bazı bölüm başlıkları arasında farklar vardır ve altbaşlıklar eklenmiştir.

Mukaddeme (s. 3-6)

Birinci Bab Bahs[-]i Umumi (7-10)

İkinci Bab Teşrih[-]i Azm (10-25)

Üçüncü Bab Azmların Bahs[-]i Hayatı (26-32)

Dördüncü Bab Azmların Sahhat u Afiyet Kavaidi (32-38)

Beşinci Bab Adaletlerin²⁹ Teşrihi (38-41)

Altıncı Bab Adaletlerin Bahs[-]i Hayatı (41-47)

Yedinci Bab Adaletlerin Sahhat u Afiyet Kavaidi (48-53)

Sekizinci Bab Adaletlerin Sahhat u Afiyet Kavaidinin Devamı (53-57)

Dokuzuncu Bab Esnan Beyanındadır (57-63)³⁰

Onuncu Bab Hazm Aletlerin[in] Teşrihi (63-70)

Onbirinci Bab Hazm Aletlerinin Bahs[-]i Hayatı (70-74)

Onikinci Bab Hazm Aletlerinin Sahhat u Afiyet Kavaidi (74-78)

[Tablo] Envayi Mekulatın Hazmı İçün Lazım Olan Müddet (79)

28 Ayntab/Antep'te 1860 yılında kurulan *Seminary for Girls*, daha sonra *Central Turkey Girl's College* (Merkezi Türkiye Kız Koleji) adını almıştır.

29 Azalet biçiminde yazılmıştır. Adalet: Adale, bkz. Sözdizini.

30 Fihrist: "Esnan (yani, Dişler) Beyanıdır".

- Onüçüncü Bab** Hazm Aletlerinin Sahhat u Afiyet Kavaidinin Devameti (80-83)
- Ondördüncü Bab** Cevalan Aletlerinin Teşrihi (83-92)
- Onbeşinci Bab** Cevalan Aletlerinin Bahs[-]i Hayatı (93-98)
- Onaltıncı Bab** Cevalan Aletlerinin Sahhat u Afiyet Kavaidi (98-106)
- Onyedinci Bab** Lenfavi Tabir Olunan Tecerrü Aletleri (107-114)
- Onsekizinci Bab** Temeyyüz Aletleri (114-118)
- Ondokuzuncu Bab** İğtida (119-122)³¹
- İyirminci Bab**³² Teneffüs Aletlerinin Teşrihi (122-128)
- İyirmibirinci Bab** Teneffüs Aletlerinin Bahs-i Hayatı (128-135)
- İyirmiikinci Bab** Teneffüs Aletlerinin Sahhat u Afiyet Kavaidi (135-147)
- İyirmi üçüncü Bab** Hararet[-]i Hayvaniye (147-152)
- İyirmidördüncü Bab** Hararet[-]i Hayvaniyenin Sahhat u Afiyet Kavaidi (153-157)
- İyirmibeşinci Bab** İnsan Avazı (158-163)
- İyirmi altıncı Bab** Cildin Teşrihi (165-170)³³
- İyirmi yedinci Bab** Cildin Bahs[-]i Hayatı (171-174)³⁴
- İyirmi sekizinci Bab** Cildin Sahhat u Afiyet Kavaidi (175-179)³⁵
- İyirmi dokuzuncu Bab** Cildin Sahhat u Afiyet Kavaidinin Devamı (179-185)³⁶
- Otuzuncu Bab** Manzume[-]i Asabiyenin Teşrihi (186-191)
- Otuzbirinci Bab** Manzume[-]i Asabiyenin Bahs-i Hayatı (191-200)
- Otuzikinci Bab** Manzume[-]i Asabiyenin Sahhat u Afiyet Kavaidi (200-207)
- Otuzüçüncü Bab** Kuvvet[-]i Lamise, Zaike [Zaika] ve Şamme (208-215)³⁷
- Otuzdördüncü Bab** Kuvvet[-]i Basire: Basar Aletlerinin Teşrihi, Kuvvet-i Basarinin Bahs-i Hayatı, Basar Aletlerinin Sahhat u Afiyet Kavaidi (216-236)³⁸
- Otuzbeşinci Bab** Kuvvet[-]i Samie [Sami'a]: Kuvvet-i Samie Aletlerinin Teşrihi, Kuvvet-i Samie Aletlerinin Bahs[-]i Hayatı, Kuvvet-i Samienin Sahhat u Afiyet Kavaidi (229-236)³⁹
- Otuzaltıncı Bab** Sahhat[-]i Bedeni Hıfz Etmenin Vasıtaları; İletin Defi Hakkında (236-244)

31 Fihrist: "İğtida (yani, Beslenmeklik)"

32 ԻՅԻՐՄԻՆԿԻ (İYİRMİNCİ): metin içinde hem ԻՅԻՐՄԻ yirmi (*İlm-i Teşrih*, 13), hem ԻՅԻՐՄԻ iyirmi (*idem.*, 58) yazımı vardır. Bölüm başlıklarında bazı sayılar 'iyirmi'den ayrı yazılmıştır: "İyirmiikinci Bab" ve "İyirmi Üçüncü Bab," vb.

33 Fihrist: "Cildin (yani, Derinin) Teşrihi".

34 Fihrist: "Cildin (yani, Derinin) Bahs-i Hayatı".

35 Fihrist: "Cildin (yani, Derinin) Sahhat u Afiyet Kavaidi".

36 Fihrist: "Derinin Sahhat u Afiyet Kavaidinin Devamı".

37 Fihrist: "Kuvvet[-]i Lamise (Dokunmak), Zaike (Datmak) ve Şamme (Kokulatmak)".

38 Fihrist: "Kuvvet[-]i Basire (Görmek)".

39 Fihrist: "Kuvvet[-]i Samie (İşitmek)".

Otuzyedinci Bab Hastaya Mukayed Olanlar⁴⁰ İçün Bazı Kanunlar (244-251)⁴¹
İzahat Fihristi (253-262)
Fihrist [i-vi]

Konu başlıkları arasında genito-üriner sisteme ve doğum bilgisine yer verilmemiştir. Bu konu kitapların orijinalinde de yoktur. Cutter fizyolojisi'nin ekindeki: 'Zehirler ve Panzehirler' çeviriye alınmamıştır.⁴² *İlm-i Teşrih*'te yer alan iki (tam sayfalık) beden kaslarının şekillerine ait açıklamanın kitaba alınmaması,⁴³ fizyoloji derslerinde sunumun daha büyük anatomik tablo ve panolar üzerinde sözel olarak yapıldığını düşündürmektedir.⁴⁴

***İlm-i Teşrih*'in Çevirmenleri**

İlm-i Teşrih'in Mukaddeme'sinde kitabın "*Ayntab'da mevcud bulunan Protestant Kızlar Mektebinin istimali için, hocasından tercüme olunub...*" denilmiştir. Bu hoca, Antep'in Kayalar mahallesinde 1860 yılında açılan okulunun kurucusu Miss Myra Allen Proctor'dur.⁴⁵ Myra Proctor'un Antep'teki çalışmalarını konu alan bir Türkçe yayında yaptığı çevirilerine değinilmemiştir.⁴⁶ 'Antep Amerikan Kız Okulu'nun tarihçesinde de ders programında fen dersleri olarak aritmetik ve astronomi sayılmış; ancak temel sağlık bilgisinin verildiği fizyoloji dersinden söz edilmemiştir.⁴⁷ İngilizce biyografik kaynaklarda ise, Myra A. Proctor'un "Cutter'in fizyolojisi"ni Türkçeye çevirdiği açıkça belirtilmiştir.⁴⁸ *İlm-i Teşrih*

-
- 40 Çeviride "Hastaya mukayed olanlar": hastabakıcı hemşire; İngilizce metinde: *nurse*, karşılığında kullanılmıştır. Fihrist'teki başlık: "Hastayı Geceleyin Bekleyenler İçün Bazı Kanunlar".
- 41 Altbaşlıklar: "Yaykanmak hakkında" (245-247), "Taam hakkında" (247-248), "Temiz hava hakkında" (248), "Rahat ve sukutluk hakkında" (249-250), "Hastayı geceleyin bekleyenler için bazı kanunlar" (250-251).
- 42 'Poisons and their antidotes,' *A Treatise*, 439-443.
- 43 *İlm-i Teşrih*, 46, şekil 22 ve s. 47, şekil 23 (*A Treatise*, 33-35, fig. 23 '*A front view of the muscles of the body*' ve fig. 24 '*A back view of the muscles of the body*').
- 44 *Cutter's Large Outline Anatomical Plates*. 2x3 ft., [~ 60x91 cm.] beautifully colored, etc. Bu seride 10 tablo vardır, *First Book*, 183-191.
- 45 Miss Myra Allen Proctor (1834-1914). Amerikan Board Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel records for Myra A. Proctor," American Research Institute in Turkey (ARIT), İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item # 15452, erişim 2 Mart 2022, <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/15452>
- 46 Füsün Çoban Döşkaya, "Amerikalı Kadın Misyoner Myra A. Proctor'un Aintab (Antep) Faaliyetleri," *Tarihten Günümüze Ayntab - Gaziantep (Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu [Gaziantep, 25-27 Aralık 2017] Milli Mücadele Döneminde Gaziantep Bildiri Metinleri Kitabı)*, haz. Ahmet Gündüz vd. (Ankara, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018) içinde, 355-385.
- 47 Faruk Taşkın, "Amerikan Board'un Protestanlaştırma Projesi: Antep Amerikan Kız Okulu (1859-1917)," *History Studies* (Samsun) 12, 3 (Haziran 2020): 877-896.
- 48 "Proctor, Myra Allen," *Woman's Who's Who of America, A Biographical Dictionary of Contemporary Women of the United States and Canada, 1914-1915*, ed. John William Leonard (New York: The American Commonwealth Company, 1914), 663-664, erişim 3 Ocak 2022, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89080103955&view=1up&seq=649&skin=2021>
 PROCTOR, Myra Allen, 75 Pleasant St. Stoneham, Mass. Missionary teacher; born Townsend, Mass., Oct. 12, 1834; daughter of John and Lucy (Pierce) Proctor; graduate of State Normal School, Framingham, Mass., 1859 (second honor). Sailed to Turkey, June 1859, under American Board of Commissioners for Foreign Missions [A.B.C.F.M.]. First Principal of Girls' Boarding School [Young Ladies' Seminary/Female Seminary/Seminary

Miss Proctor'un Türkçe'ye çevirdiği ilk metindir. Çevirinin 1863 yılında tamamlandığı, Türkçe metninin bir süre basılmadan derslerde kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁹

Myra A. Proctor.

Miss Myra A. Proctor
(Daguerreotyp c. 1858, Special Collections
Yale Divinity School Library)⁵⁰

Andrew T. Pratt.

Dr. Andrew T. Pratt
(Daguerreotyp, c. 1852, Special Collections
Yale Divinity School Library)⁵¹

for Girls/Central Turkey Girl's College], Aintab 1859-78; furloughs in 1868 and 1874 spent largely in working for Woman's Board of Missions. In 1878, with an associate, was appointed superintendent of twenty-seven schools connected with Aintab Station that were partly supported by Woman's Board of Missions; returned to America in 1883; was in employ of Board until 1885. Taught English, to evening classes of Armenians. Favors woman suffrage. Author of several books for children. **Translator from English into Turkish of Cutter's *Physiology*, Warren's *Physical Geography*** and an abridgement of Page's *Theory and Practice of Teaching*. Congregationalist." (vurgu eklendi). Myra A. Proctor'un ölümü: 12 Eylül 1914, Stoneham, Middlesex County, Mass.

49 Calvin Cutter'ın *First Book on Anatomy, Physiology, and Hygiene for Grammar Schools and Families* adlı kitabı da Bulgarca'ya çevrildikten sonra, basılmadan önce elyazması olarak kullanılmıştır: "The book was used, while in manuscript..." Bkz. *The Missionary Herald* 63, 12 (December 1867): 400.

50 "Myra A. Proctor," Daguerreotyp c. 1858, Yale Collection: Yale Divinity School Library, New Haven, CT, ABD / Original Repository: Andover Newton Theological School Local Record Number: abcfm_dagtype_048 / OID: 16398237 / PID: digcoll:4195085, erişim 15 Ocak 2022, <https://findit.library.yale.edu/catalog/digcoll:4195085>

51 "Andrew T. Pratt," Daguerreotyp c. 1852, Yale Collection: Yale Divinity School Library, New Haven, CT, ABD /

Mary A. Proctor'un Türkçeye çevirdiği bir diğer kitap: David M. Warren, *An Elementary Treatise on Physical Geography* olmuştur.⁵² Miss Proctor'un çevirisi,⁵³ önce 1883'te Ermeni harfli Türkçe,⁵⁴ bir yıl sonra da Arap harfli Türkçe olarak *Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas-ı Muhtasar* başlığıyla basılmıştır.⁵⁵ Yazarının adı 'Dibace'de geçmektedir; çevirmenin adı verilmemiştir: "Bu kitab Varen [Warren]'in coğrafya-yı tabiiye dair İngilizce olarak telif-gerdesi olub, birkaç senedenberi Amerikan âli mekteblerinde tedaris olunan kitabın tercümesi[dir]"⁵⁶ (Bkz. ileride verilen kapak resmi)

İlm-i Teşrih çevirisinin yayımlanmadan önce, aynı Antep'te çalışan tıp doktoru Andrew Tully Pratt⁵⁷ tarafından gözden geçirildiğini; diğer bir deyişle, Dr. Pratt'ın kitabın editörlüğünü yaptığını – kendi sözlerinden – anlıyoruz.⁵⁸ Kitabın "ilk babda" Antep'te çevirildiğin belirtilmesi (Mukaddeme), metnin 1868'de yayımlanmadan önce yeniden ele

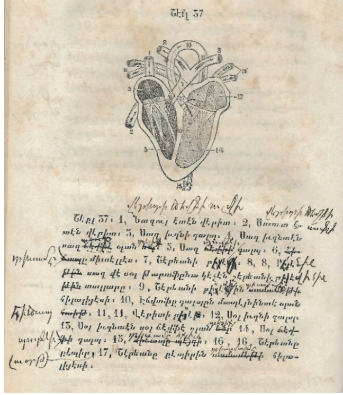
- Original Repository: Andover Newton Theological School Local Record Number: abcfm_dagtype_047 / OID: 16398236 / PID: digcoll:4195090, erişim 15 Ocak 2022, <https://findit.library.yale.edu/catalog/digcoll:4195090>
Andrew T. Pratt'ın Abdullah Biraderler tarafından çekilen portresi (İstanbul, c. 1870) için bkz. Harvard University Houghton Library, erişim 2 Ocak 2022, <https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/ids:7303715>
- 52 David M. Warren, *An Elementary Treatise on Physical Geography, to which is added A Brief Description of the Physical Phenomena of the United States*, revised by A.[Adolph] von Steinwehr (Philadelphia: Cowperthwait & Co., 1873).
- 53 "A *Physical Geography*, translated by Miss Proctor... [is] going through the press." Bkz. *Seventy-Second Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting held at Portland, Maine, October, 3-6, 1882* (Boston: Riverside Press, Cambridge, 1882): 40
- 54 [David M. Warren], ՃՕՂՐԱՖԻԱԻ ԹԱՊԻԻ ԻԼՄԻՆԷ ԷՍԱՍԻ ՄՈՒԲՈՒԹԱՍԱՐ, Կ.Պոլիս, սոյ. Ա. Պոլսնեաւի, [Coğrafya[-]i Tabii İlmine Esas[-]i Muhtasar. (Çeviren Myra Allen Proctor)] (K.Bolis [İstanbul]: db. A.[Agop] Boyacıyan, 1883). Bkz. Hasmik A. Stepanyan. *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)* (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005): 208, # 838.
- 55 [David M. Warren], *Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas-ı Muhtasar*, [çeviren Myra Allen Proctor] (İstanbul'da Boyacıyan Agob Matbaasında tab olunmuşdur, 1884, Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesinin ruhsatı ile: 5 Cemazeyilevvel [1]300 ve 2 Mart [12]99 [14 Mart 1883], numero 1083. Masarifi Amerikan Misyoner Şirketi [A.B.C.F.M.] tarafından tesviye olunarak (24x32 cm., 2+98 s.+9 renkli harita); 2. bs. 1908 ([İstanbul] : Boyacıyan Agob Matbaası. Ruhsatname: 16 Cemazeyilevvel [1]325; 14 Haziran [1]323 [27 Haziran 1907] tarih ve 157 numerolu). Bu kitabın adı, *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi* (OCLT), c.2, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd. (İstanbul: IRCICA, 2000), 617 gibi bazı kaynaklarda *Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas Muhtasar* olarak geçmektedir. Başlığın Ermeni harfli yazımı doğru okunmasını sağlamıştır.
- 56 Bu çevirinin bir kopyası, Sultan II. Abdülhamid tarafından "Vaşingtonda Meclis-i Mebusân azasından Mösyö Hevit [Abrams Stevens Hewitt] hazretlerinin marifetile Memalik-i Müctemi'a-i Amerika Kütübhane-yi Millisine ihda buyurulmuşdur 1302-1884." Meşin cildin arka kapağında aynı cümlelerin İngilizce ve Fransızca yazılıdır. Bkz. "Coğrafya-yı tabii 'ilmine esâs-ı muhtaşar," Library of Congress, erişim 10 Mart 2022, <https://www.loc.gov/resource/amedhamid2.0004206/?sp=1&r=0.177,0.578,0.665,0.273,0>
- 57 Rev. Andrew Tully Pratt, M.D. (1826-İstanbul, 5 Aralık 1872) College of Physicians and Surgeons, N.Y., 1852 mezunu tıp doktoru ve rahip. 1853-1868 yılları arasında Antep, Maraş, Urfa, Kilis, Antakya ve Halep'te, daha sonra İstanbul'da (1868-1872) görev yaptı. Kısa biyografisi için bkz. George F.[rederick] Herrick, *An Intense Life: A Sketch of the Life and Work of Rev. Andrew T. Pratt, M.D., Missionary of the A.B.C.F.M. in Turkey, 1852-1872* (Chicago: Fleming H. Revell, 1890).
- Dr. Andrew T. Pratt'ın İstanbul, Feriköy'deki Protestan Mezarlığındaki kabri için bkz. Bobby Dobbins, "Chasing a Turk! [I]," erişim 10 Mart 2022, <http://bobbydobbybloggy.blogspot.com/2010/10/chasing-turk.html>
- 58 Dr. Andrew T. Pratt'ın Miss Maria A. West'e mektubu (Ocak 1869): "I have had enough of it; a little Arithmetic, Theological Class-book, A Turkish Grammar, **editing a Physiology**, a Turkish Reader – and now this great Bible work. I am over-tasked; have not an ounce of extra strength." (vurgu eklendi). Bkz. Herrick, *An Intense Life*, 76.

alındığını düşündürmektedir. Çeviride anatomi terimleri ile sağlıkla ilgili Türkçe kavramların doğru ve yerinde kullanılmasının Dr. Andrew Pratt'ın redaksiyonuyla gerçekleştiğini; onun geniş dil bilgisi yanında dilbilim araştırmalarının çeviriye yansıdığını söyleyebiliriz. Ermeni harfli Türkçe yazım, Andrew Pratt'ın bir uzmanlık alanı olmuştur.⁵⁹ Pratt, çevirilerde 'saf ve doğru' bir Türkçe kullanılabilmesi için, Dr. Keçecizade Fuad Paşa'nın *Kavaid-i Osmaniye*'sini esas alarak,⁶⁰ bir Türkçe gramer kitabı hazırlamıştır. Pratt'in *İlm-i Sarf-ı Osmani / Ottoman Grammar* adını taşıyan bu çalışması basılmadan kalmıştır.⁶¹ *İlm-i Teşrih*'in 'Mukaddeme'si biçem olarak, aynı yıllarda *Ahd-i Cedid*'in yeni (Ermeni harfli Türkçe) bir çevirisi üzerinde çalışmakta olan Dr. Pratt'ın Türkçesini çağrıştırmaktadır.⁶² Mukaddeme'deki (kitabın İngilizce orijinalinde geçmeyen) "*Türki lisanında ilm[-]i teşrihe mahsus olan çok isimler bulunmadığından, istilah hususunda ihtilaf ya uygunsuzluk olmasın deyu, hep bu nev[i] tabirler arabi lisanından alınmıştır; ve buna her itirazın def'i için, böyle luğetlerin izahat fihristi ilave olunmuştur*" açıklaması da Andrew Pratt tarafından metne eklenmiş olmalıdır.

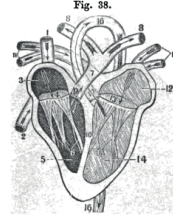
Andrew Pratt, Antep'te hekimlik yaptığı sırada,⁶³ 1865 kolera salgını başlayınca İstanbul'a gelmiştir.⁶⁴ Dr. Pratt, Maraş'ta çalışırken asistanlarına ilaç yapımı yanında bazı cerrahi girişimleri öğretmiştir.⁶⁵ Dr. Pratt'in ayrıca 'tabip' olmak üzere bizzat yetiştirdiği öğrencileri olmuş;⁶⁶ onların sınava girerek tıp diploması alabilmelerine de yardım etmiştir.⁶⁷ Bu özel tıp eğitiminde kullanılan

- 59 Andrew T. Pratt, "On the Armeno-Turkish Alphabet," *Journal of the American Oriental Society* 8 (1866): 374-376; Andrew T. Pratt, *Grammar of the Osmanli Language in the Armenian Characters* (Constantinople, 1868). *Journal of the American Oriental Society* 10, (1880): clxxxvii [188] dergisinde adı geçen ikinci yayın bulunamamıştır, bkz. dn. 62.
- 60 Dr. Pratt, Fuad Paşa'nın *Kavaid-i Osmaniye*'sini basılmadan önce görüp incelediği yazılmıştır: Herrick, *An Intense Life*, 60. Dil çalışmalarında 'yüksek mevkideki bir Osmanlı'dan da destek görmüştür (*He had the advice of Osmanly critics, one of them being of very high rank and fame*), *ibid.*, 61. Sözü edilen ikinci kişi, Pratt'ı tanıyan Ahmet Vefik Paşa olmalıdır.
- 61 *İlm-i Sarf-ı Osmani / Ottoman Grammar*: (manuscript) by Andrew T. Pratt için bkz. *Catalogue of the Library of the American Oriental Society*, ed. Elizabeth Strout (New Haven, CT: Yale University Library, 1930), 122. Aynı koleksiyonda Fuad Paşa'nın *Kavaid-i Osmaniye* [*Qawā'id 'uthmāniya*]'sinin ilk (1268 [1851/52]) baskısı vardır: *idem.*, 121.
- 62 A.T. Pratt'ın İncil çevirisinin 1870 yılı içinde basıldığı bildirilmiştir ("In 1870 his New Testament left the Constantinople Press..."). Bugün yalnız 1875 baskısı bilinmektedir: 'ԱՀՏ Ը ՃԷՏԻՏ ԵԱՆՆԻ ԻՆՃԻԼ Ի ՇԷՐԻՖ ԼԻՍԱՆԸ ԸՍՄԻՆ ԸՍՄԻՆ Ի ԵՈՒՆԱՆԻՏԵՆ ՊԻՏ ԹԷՐՃԻԲՄԷ [*Ahd[-]ı Cedid ya'ni İncil[-]i Şerif: Lisan[-]ı Asli[-]i Yunaniden bit[-]Tercüme*] (İstanbul: A. H. Boyacıyan Matbaası, 1875, Me'arif[-]i 'Umumiye Nezaret[-]i Celilesinin ruhsatıyla), erişim 10 Mart 2022, http://greenstone.flib.sci.am/gSDL/collect/haygirq/book/aht_inchili_sherif_1875.pdf
- 63 Dr. Pratt'in Antep'teki çalışmaları için, bkz. Brian Johnson, *Şifahane 'The House of Healing': A Brief Account of Gaziantep's American Hospital and Associated Historical Institutions* (İstanbul: SEV yay., 2008), 9-11; B. Johnson, *Şifahane: Gaziantep'in Amerikan Hastanesi ve Bağlı Tarihi Kurumların Kısa Tarihçesi*, çev. Handan Cingi (İstanbul: SEV yay., 2008), 9-11.
- 64 "The Cholera and its Treatment by a Missionary Physician [Andrew T. Pratt]," *The Missionary Herald of the American Board* 62, 3 (March 1866): 65-67.
- 65 Pratt'in yardımcılarından biri Toros adında Maraşlı bir berberdir ve katarakt ameliyatları yapabilecek kadar beceri kazanmıştır, bkz. Maria A. West, *The Romance of Missions: or, Inside Views of Life and Labor, in the Land of Ararat* (New York: Anson D.F. Randolph & Co., 1875), 547 cf.
- 66 "While he was a good physician, and did some very useful work, including the training of six or seven young Armenians as physicians..." Amerikan Board Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial records for Andrew T. Pratt," (G.F. Herrick) Amerikan Research Institute in Turkey (ARIT), İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item # 17379, erişim 2 Mart 2022, <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17379>
- 67 "Dr. Pratt, of Marsh, in the Turkey Mission, has brought out from America six diplomas for his students..."

kaynaklar arasında *İlm-i Teşrih*'in bulunduğunu varsayabiliriz. Bir diğer olasılık, kitabın Antep'te 1876'da açılan ve eğitim dili Türkçe olan Merkezi Türkiye Amerikan Koleji'nin Tıp Bölümünde okutulmuş olmasıdır. Cutter'ın fizyoloji kitabının, orijinalinin genişletilmiş yeni basımlarına uygun olarak,⁶⁸ diğer dillerdeki çevirilerinin ikinci baskıları yaptığı halde, *İlm-i Teşrih*, Andrew Pratt'ın 1872'de ölümünden sonra yeniden basılamamıştır.

İlm-i Teşrih (1868)⁶⁹

First Book (1858)⁷⁰

Şekil 37. 1. Nuzul eden verid,⁷¹ **2.** Suud eden verid,⁷² **3.** Sağ üz[n]-ji kalb, **4.** Sağ üznden sağ cevfe olan yol,⁷³ **5.** Sağ cevfe[-]ji kalb,⁷⁴ **6.** Hicab[-]ji müselles,⁷⁵ **7.** Şereyan[-]ı riyet,⁷⁶ **8.** Riyetin⁷⁷ sağ ve sol tarafına geçen şereyan[-]ı riyet dalları,⁷⁸ **9.** Şereyan[-]ı riyetin samamet[-]ji hilaliyesi,⁷⁹ **10.** Ecvaf[-]ji kalbin mabeyninde olan hait,⁸⁰ **11.** Verid[-]ji riyet,⁸¹ **12.** Sol üz[n]-ji kalb, **13.** Sol üznden sol cevfe olan yol,⁸² **14.** Sol cevfe[-]ji kalb,⁸³ **15.** Hicab[-]ji beyzi,⁸⁴ **16.** Şereyan[-]ı kebir,⁸⁵ **17.** Şereyan[-]ı kebirin samamet[-]ji hilaliyesi.⁸⁶

The Reformed Presbyterian and Covenanter 9, 3 (March 1871): 88-89 'Syrian Mission'.

68 Calvin Cutter, *New Analytic Anatomy, Physiology and Hygiene, Human and Comparative for Colleges, Academies and Families* (Philadelphia: J.B. Lippincot & Co., 1870).

69 *İlm-i Teşrih*, 86, şekil 37.

70 *First Book*, 63, şekil 38.

71 Elyazısı ile ek : **վերիսի ճեվֆի ուվի** verid[-]ji cevff[-]ji ulvi [Vena cava superior].

72 Elyazısıyla ek : **վերիսի ճեվֆի սուֆի** verid[-]ji cevff[-]ji sufi [Vena cava inferor].

73 El yazısıyla ek : **պարնա օլամ տելիք** delik (cevfe olan yol yerine batna olan delik).

74 Elyazısıyla ek : **պարնի գալպ** batn[-]ji kalb (cevf yerine batn [batın]).

75 Elyazısıyla ek : **տիսամը միստլես** disam[-]ji müselles [dessame, dessamat], bkz. *Redhouse* (1890), 900 (disam).

76 Elyazısıyla ek : **րե'ելի** re'evi (riyet yerine re'evi).

77 Elyazısıyla ek : **րե'ենին** re'enin (riyetin yerine re'enin).

78 Elyazısıyla ek : **րե'ելինին** re'enin (riyetin yerine re'evinin).

79 Elyazısıyla ek : **րե'ելինին տիսամաթը** re'evinin disamat[-]ji (hilaliyesi).

80 Elyazısıyla ek : **հիհալ** hicab (hait [ha'it] yerine hicab [septum]).

81 Elyazısıyla ek : **րե'ե** re'e (riyet/ri'e yerine). Krş. 'Zatürree', Zafer Öztekin, *Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1992), 13 vd.

82 El yazısıyla ek : **տելիք** delik (yol yerine delik).

83 Elyazısıyla ek : **պարնի գալպ** batn[-]ji kalb (cevff[-]ji kalb yerine).

84 Elyazısıyla ek : **տիսամը իթիլի** disam[-]ji eklili [iklili] (hicab-ı beyzi yerine [dessam-ı iklili, mitral kapak]).

85 Elyazısıyla ek : **աօրթ** aort [aorta].

86 Elyazısıyla ek : **տիսամաթը** disamat[-]ji hilaliyesi ([aortun] samamet-i hilaliyesi yerine).

Değerlendirme

İlm-i Teşrih'in en dikkate değer yanı, kuşkusuz, dilidir. Metnin çevirisinde öğrenci profili gözetilerek yörenin özellikle Antep ve Maraş ağızlarına yakın sözcükler seçilmiştir. Örnek olarak aşağıdaki kelimeler gösterilebilir:

Aksu (isim): katarakt; *arık* (isim): kanal; *düşüğü* (isim): düşünce;⁸⁷ *ıncırık* (isim): hıçkırık; *ışık* (isim): ateş, alev; *iyit/iyid* (isim): ergen erkek; *kızdırmaklık* (isim): yangı, iltihap; *kocabaş* (isim): pancar kökü; *mahrama* (isim): mendil; *silkinmeklik* (isim): çırpıntı, konvulsiyon; *salyar* (isim): tükürük; *şayird* (isim): şakird, öğrenci, *yaradıcı* (isim);⁸⁸

Çalkamak (fiil): çalkalamak; *çimmek* (fiil): yıkanmak; *haleye çıkmak* (fiil): dışarı çıkmak; *ırlamak/yırlamak* (fiil): şarkı söylemek;⁸⁹ *illetlenme* (fiil): hastalanma; *kızmak* (fiil): ısınmak; *kulağuzlamak* (fiil): yön göstermek; *sağalanmak/sağalmak* (fiil): iyileşmek; *seyirtmek* (fiil): koşmak; *sormak* (fiil): soğurmak; *söyünmek* (fiil): sönmek; *teprenme* (fiil): hareket etme; *titsinme* (fiil): tikslenme; *yaykamak/lık* (fiil): yıkamak;

Bir kes (zamir): kişi; *çoğlar* (zamir): çok kişi; *ol bir* (zamir): öbür;

Anden (zarf): daha sonra; *anide* (zarf): birden; *devamet üzre* (zarf): sürekli; *göna gön* (zarf): çeşitli; *teziye* (zarf): hemen;

Bedter (sıfat): beter; *bir artıya* (sıfat): fazladan; *çarpa* (sıfat): başka; *engin* (sıfat): düşük; *yufka* (sıfat): ince.

Ayrıca, bazı söyleyiş özelliklerinin yazıma yansdığı görülmektedir: *songra*, *anglamak*, *dinglemek*, *bengzer*, *yanglış*, vb.

Yazar, halk dilindeki 'kaba tabir ve istilahlr / kaba luğet' (*vulgar phrases*) yerine bilimsel terimlerin öğretilmesini önermektedir. Kitaba eklenen sözdizininin bir amacı budur. *İlm-i Teşrih*'in "İzahat Fihristi" içindeki Türkçe terimler ve açıklamaları Anadolu'da kullanagelen, bilinen sözcüklerdir. Çeviride ise, örneğin, 'akciğer/akciyer' yerine, Arapça yazımıyla 'riyet' (رية/رئة) terimi seçilmiştir.⁹⁰

"[A]nglaşılır olsun deyu kaba ve çirkin tabirler kullanılması iktizalı sayılmamışdır. Her bir alete, ilm u fenn istilahnca, kendine mahsus olan tabiri vermek her vechile münasib olub, eyi tabirin anlaşılması dahi, kaba luğetin anlaşılmasından güc deyildir. Mesela,

87 Düşüğü: düşünce, bkz. Ömer Asım Aksoy, *Gaziantep Ağzı, III. Sözlük ve Kullanılmayan Kelimeler* (İstanbul: Türk Dil Kurumu, 1946), 206.

88 **Եարատըը** yaratıcı: hem Yaradan (*Creator*), *İlm-i Teşrih*, 16 (*A Treatise*, 248, 356), hem de doğa (*nature*) *İlm-i Teşrih*, 198 (*A Treatise*, 356) anlamında kullanılmıştır.

89 Aksoy, *Gaziantep Ağzı, III*, 759.

90 Krş. 'Zâtü'r-riye', Hacı Paşa (Celalüddin Hızır), *Müntahab-ı Şifa, Giriş-Metin-Sözlük*, [2. bs.], haz. Zafer Önlr (Ankara, Türk Dil Kurumu, 2019), 563.

riyet luğeti akciyer demekden daha doğru ve kibar olub, telaffuzi kolay, ve bir kerre anlaşılıkdan songra, manası bir çocuğa bile açık olur.” (Mukaddeme)

Ancak, hastalık isimleri konusunda aynı yol izlenmemiştir: ‘raşitizm/rahitizm’ (*ricket*s) yalnızca ‘illet’dir:

“Bu illet ekseriye lazımdan az, ve fena taam yeyenlerde, hem karanlık ve yaş odalarda oturub, bozuk hava teneffüs edenlerde bulunur.” (s. 37)

İlm-i Teşrih yazımında yeni bilimsel terimlerin türetildiği görülmektedir (s. 131-138, 150-155, 183). Dikkati çeken adlandırmalar: Oksijen için *ruh-i hayat*; Hidrojen için *ruh-i ma*, ve Nitrojen (azot) için kullanılan *ruh-i adem*’dir (Bkz. dn. 283). Bu kimyasal terimlere başka tıbbi metinlerinde⁹¹ ve kimya kitaplarında rastlanmamıştır.⁹² Fizyoloji için kullanılan *bahs-i hayat* da yeni bir terim sayılabilir.⁹³ Yine, emilim için ‘imtisas’ yerine *tecerrü* (etmek) ve salgılama için *temyiz* (fiil), salgı için kullanılan *seyyale* bu çeviriye özgü sayılabilecek terimlerdir. Organik yerine *iştiraki*, ‘madeni’ için de *türabi* denilmiştir. Buna karşılık, çeviri dilinin Anadolu Türkçesinin erken söylemlerine yaklaştığı pasajlar okunmaktadır.⁹⁴ Örneğin:

“İmdi, bu kederden sakınmak için, gerekdir ki, her ademin esvabı bol, hem omuzdan asılmış ola.” (s.35)

“Kulak bir ademin sinesine vaz olundukda, rüzgyardan ağaçlarda hasıl olan bir ses gibi, bir zezeme işidilir.” (s. 131)

“Taamin bir nevbeti ile ol bir nevbetin arası, pek yakın olmalı deyildir.” (s. 80)

“Vücüdümüz kesildikde yahod döyüldükde, ağrı duyulmasının maksedi budur ki, vakt[-]ı aherde sakınalım.” (s. 10)

“Kış mevsiminde her adem binib yola gidecek olursa, yüzünü, elini ve ayaklarını souk su ile yaykayıb, anden bir havlı ile eyice oğalarsa, kızmak için nas beyninde kullanılan şarab yahod rakı içmekden çok faidelidir.” (s. 99)

Çeviride geçen birkaç Ermenice sözcüğün yazımı da yerel ağızla uyumludur: *Yunvar* (Ocak), *Fedrvar* (Şubat), *Kiraki* (pazar günü).

Metinde, ‘rubar’ gibi, Osmanlı Türkçesinin unutulmuş bir sözcüğü de kullanılmıştır: *Rubar etmek*: karşılaştırmak; *rubaren*: karşılık, oranla (s. 36, 96).

91 Örneğin, Kırımı Aziz’in *İlm-i Teşrih* (1868) ile aynı tarihlerde yayımlanan *Kimya-yı Tıbbi* kitabında: hidrojen için müvellidü’l-ma, oksijen için müvellidü’l-humuza kullanılırken, azot için Türkçe bir karşılık verilmemiştir, bkz. Kırımı Aziz, *Kimya-yı Tıbbi, Cild-i evvel* (Deraliye [İstanbul]: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, [H.] 1285 [1868]), 69-86, 226-228.

92 Feza Günergun, “Ondokuzuncu Yüzyıl Türkiye’sinde Kimyada Adlandırma,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, 1 (2003): 1-34.

93 Bu dönemde fizyoloji için kullanılan terimler: fisyoloci ve ilm-i vezaifi’l-âzâ, bkz. [Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye], *Dictionnaire des Sciences Médicales Français - Turc / Lûgat-ı Tıbbiye* (İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, [H.]1290 [1873]), 471.

94 Ayla Kandemir, “Ermeni Harfli ‘İnciler’ [*Koharner*] İsimli Türkçe Dua Kitabının Türk Latin Alfabesine Aktarımı ve Ses Bilgisi” (Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, 2016), 19.

"Şöyle ki, vücüdün bu amudunun şekli dün [dion] (S) harfinin⁹⁵ şekline gelir. Ondan hasıl olan boy kısalığı ve endam bozulması, kanburluktan ileri gelen yürek ve akciğer illetleri ile rubaren, cüzi bir şeydir." (s. 36)

Yine, [L.] lobus : [Ar.] fus karşılığında kullanılan *ruama* terimi de unutulmuş tıbbi sözcüklerdendir (Bkz. Sözdizini).

İlm-i Teşrih, öz olarak, temel anatomi ve sağlık bilgisine dayanan, pratiğe yönelik – çevirenin deyiimiyle – ‘ameliyata gelir’ bir kitapçıktır. Türkiye’de öncelikle bir kız okulunun öğretim programına alınması hasta bakımındaki eğitimli insangücü eksikliği ile ilişkilendirilebilir:

"Hekimlere talim vermek için büyük medreseler var iken, hastalara mukayed olanlar için,⁹⁶ onların hizmeti hekiminki kadar elzem ise de, talim bulunmadığı, esef olunacak bir keyfiyettir. Bir derecede bunun çaresi, her bir kıza sahat u afiyetin iktizası kavaidini öğretmektir" (s. 245).

Her durumda, gençler, öğrenim gördükleri ‘medrese’de edindikleri bu temel ve ‘az’ bilgi ile olsun, cankurtarıcı girişimleri yapmağa cesaretlendirilmektedir:

"[B]una bengzer bir keyfiyet vuku bulduğunda, kan hız ile akar iken, medresede böyle vakalar hususunda talim olunmuş bir oğlan, ölmek üzere olan işbu ademin etrafındaki kalabalıktan seyirdib parmağını kesilmiş damarın üzerine koyarak, ta cerrah gelib onu bağlayanadek, basar. Böylece bu az bilgi ile, ol ademin ömrünün halasına vesile olur" (s. 103-104).

Öğrenciler, ‘Fizyoloji’ ders programı içinde tanımlanan basit deneyleri gerçekleştirerek, bilgi ve beceriler kazanabiliyorlar mıydı, bilemiyoruz ?

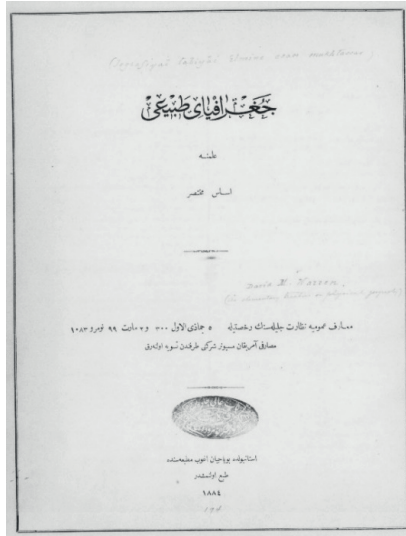
"Şerh. Dışarı çıkarılan nefesde hamız[-]i fahmi [gazı] ile su bulunduğu, atideki örneklerden isbat olunur: Kireç suyuna nefes üfürülürse, birkaç dakikeden süd gibi beyaz olur. Bu tebdilat, nefesdeki hamız[-]i fahminin suyun kireci ile birleşmesinden olur." (s. 132)

İlm-i Teşrih’in Ermeni harfli Türkçe literatürü tarihi içinde, konusu bakımından özel bir yeri olduğunu söyleyebiliriz.⁹⁷ Ayrıca *İlm-i Teşrih*’in elimizde notlu nüshasından, Türkçe tıbbi terimlerin evrimi konusunda yeni bilgiler edinebiliyoruz. Sonuç olarak, *İlm-i Teşrih*’in Türkiye tıp tarihine bir katkısından söz edilebilirse, bunun yine tıp dili ve deyimleri ile sınırlı olduğu kanısındayız.

95 Metinde **unhılı**. Ermeni alfabesinin 31. harfi (majiskül).

96 ‘Hastalara mukayed (sic) olanlar’: hastabakıcı hemşire (*nurse*) ile ‘Hastayı geceleyin bekleyen’ yardımcıları (*watcher, temporary nurse*) arasında bir ayrım yapılmaktadır.

97 Ermeni harfli Türkçe literatür için bkz. Murat Cankara, "Armeno-Turkish Writing and the Question of Hybridity," *An Armenian Mediterranean: Words and Worlds in Motion*, haz. Kathryn Babayan ve Michael Pfifer (Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2018) içinde, 173-191.

Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas-ı Muhtasar'ın kapak sayfası ⁹⁸

Ի Զ Ա Ն Ա Թ Ֆ Ի Հ Ի Բ Ի Թ Ի	
Ազգաց	Էթնիկ հարկան էթնիկ բնակիչ
Ազգերի	Պարզ էթնիկ հարկան Գարսանս էթ
Ազգա	Ձրլին ճեմի
Ազգ. (ճեմի) Իզգամ	Քեմիք
Ազգա	Իւլիմիտիւ տիշ
Ազգա	Գոյ ստոր, հարկան Գոյ ստոր բնակիչ
Ազգեթ	Վիւճիւտիւն մայրուս սկիւր խրդեթե ճային օրունան սկիւր զրամբ
Արա	Իւսմտրի, հօղարբրի
Այն	Կեւո
Արագ	Թեք
Ատապեթ, (ճեմի՝Ատապ)	Մինիք, Ադ տամար
Գաման	Գարնըն աշտղըրնուս զաման
Գանալամ	Հեքիմաթ: զյան բնակիչ
	Եղլար

Իզահաթ Փիհրիսի Նիհաթ Բիհրիսի⁹⁹
(solda : Arapça/Osmanlıca - sağda : Türkçe)

98 [Warren, David M.], *Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas-ı Muhtasar*, [çeviren Myra Allen Proctor] (İstanbul: Boyacıyan Agob Matbaası, ١٣٨٤); [2. bs.] 1908. Buradaki kapak sayfası Library of Congress'teki (Washington) II. Abdülhamid bağışı kopyanın görselidir. Mühür: Bab-ı Ali'de kitapçı Karabet'e aittir. Bkz. "Coğrafya-yı tabii 'ilmine esâs-i muhtasar, Image 3," Library of Congress, erişim 2 Mart 2022, <https://www.loc.gov/resource/amedhamid2.0004206/?sp=3>

99 *İlm-i Teşrih*, 253.

EK - Luğetlerin İzahat Fihristi : Anatomi Sözdizini¹⁰⁰

[s. 253]

Ազապ Akab [A'kâb]**Էօքչէ, եախօտ Էօքչէ քէմիյի** Ökçe [topuk]
yahod ökçe kemiyi**Ազալէթ** Azalet¹⁰¹ (Adalet) [Adale]**Պալլոզ էթի, եախօտ Գարանա էթ**Baliketi,¹⁰² yahod Karaca et [pazı/bazu]

[Ազալիի Azalii [Adali]

Kas yapısında (muscularis)]¹⁰³

[Ազալիի Azavi [Uzvi]

Organik]¹⁰⁴**Ազլա** Azla [Adlâ']**Չլլըն ճէմի** Zılın [dıl] cemi [kaburgalar,
eğeler, costae]**Ազմ** Azm (cem'i իզամ izam)**Քէմիք** Kemik (kemikler)

[Ազմի սասր Azm-i sadr

Göğüs (hançer) kemiği, sternum]¹⁰⁵**Ազա** Aza¹⁰⁶ [Azı]**Իյիլթիւնիւ տիշ** Üyütücü [döğütücü] diş**Ազա** Azd**Գօլ պաշը, եախօտ Գօլ պաշը քէմիյի**Kolbaşı, yahod Kol başı kemiyi¹⁰⁷ [humerus,
çoğul: Adud]**Ալէթ** Alet**Վիւնիտիւն մախսուս պիր խրզնէթէ****թային օլունան պիր գրսմը**Vücüdün mahsus bir hizmete tayin olunan bir
kısmı [organ]**Ալա** Ala [A'lâ]**Իւթաւէթի, եօրարըրի** Üstdeki, yokarıki

[superior]

[Ամլի Amel

Fiil, iş]¹⁰⁸

100 Calvin Cutter'ın kitaplarından *First Book*'un sonundaki 'Glossary' (Sözdizini) içinde 139 sözcük, *A Treatise*'da ise 472 sözcük vardır. *İlm-i Teşrih*'in sözdizinde (çoğullarla birlikte) 203 terim alınmıştır; *İlm-i Teşrih*'te her iki kitabın sözdizinde olmayan terimler vardır. İzahat Fihristi'ne tarafımızdan eklenen terimler ince yazı tipiyle verilmiş; açıklamaları yalnız (Latin harfleriyle) Türkçe yapılmıştır. Kalın yazı tipiyle gösterilen sözcükler *İlm-i Teşrih*'in İzahat Fihristi'nin Sözdizini'dir.

101 Azalet/adalet sözcüğü tekildir. Çoğul olarak azaletler/adaletler kullanılmıştır, bkz. *İlm-i Teşrih*, 38; ör. Beşinci Bab - Azaletlerin Teşrihi. Farklı çoğul yazımı: Adal (Ar. çoğul): adaleler, bedende olan sinirli, kaba etler, baliketi, bkz. James W. Redhouse, *Müntahabat-ı Lügat-ı Osmaniye*. [1852/53], haz. Recep Toparlı, Betül Eyyöge Yılmaz, Yaşar Yılmaz (Ankara: Türk Dil Kurumu yay., 2016), 12.

102 [Cemiyet-i Tibbiye-i Osmaniye] *Lügat-ı Tib, Fransızca'dan Türkçe'ye* (İstanbul, 1316/1900), 779: Muscle (Fr.): adale; cemi: adalat, balık eti. (İng. muscle, lean meat.) Elyazısıyla ek : **ազալաթը ամուտիյէ** azalat[-]ı amudiye (musculus papillaris).

103 **Ազալիի թէլլի** Azalii teller : kas lifleri, *İlm-i Teşrih*, 95. *Ibid.*, 40, "...üst ve alt azaletleri tabir olunur" – elyazısıyla ek : **սաթիյիւ վէ ամիթէ** sathıye ve amike (amika), superficialis et profundus.

104 Elyazıyla ek : **ուզլի** Uzvi / **ղայրի ուզլի** gayr[-]i uzvi.

105 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 30, şekil 16 ; **Կթօքս քէմիյի** Göks (göğs/göğüs) kemiyi, *ibid.*, 13. Elyazısı ile ek : **ազմի քասս** azm[-]i kass (göğüs).

106 Farklı yazılış **Ազու** Azu, *İlm-i Teşrih*, 60.

107 **Ազմի ազա** Azm-i azd (adud), yahod omuz kemiği, *İlm-i Teşrih*, 18.

108 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 186.

[Այա Aya

Այն Ayn

[Ավազ Avaz

Արագ Arak

[Արգուրի գոն. Arkuri kon.[mak]

[Արշնն Arşın

Ասապէթ Asabet (cem'i **Ասապ** Asab)

[Ասպա Asba [Usbu'

[Ասպաի քէպիիթ Asba[-]i kebire [Usbu'-ı kebire]

Գարան Katan

[Գալիա Kalia [Kali]

Գանավաթ Kanavat [tekil : **Գանաթ** Kanat]

[s. 254]

Գանավաթը հիլալիյէ Kanavat[-]i hilaliye**Գասապ** KasabEl ayası (Palma manus)]¹⁰⁹**Կէօզ** Göz

Ses]

Թէր Ter¹¹⁰Eğri, açılı]¹¹¹Uzunluk birimi]¹¹²**Սինիր, Ազ սամար** Sinir, Ak damar¹¹³ (Sinirler)¹¹⁴Parmak]¹¹⁵Başparmak]¹¹⁶**Գարնըն աշաղըընտա գամա շէգլինտէ օլան քէմիյի**Karnın aşağısında kama şeklinde olan kemiyi [lumbus]¹¹⁷

Alkali]

Եօլլար Yollar [canalis, ductus]**Գուլագտա օլան նըսֆը տաիիթ Եօլլար** Kulakda olan nısf[-]i daire yollar**Խըրրլազ** Hırtlak¹¹⁸ [trakea]¹¹⁹109 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 20.110 Elyazısıyla ek: **ըրք** ırk; **դուտեօի ըրքիյէ** guded-i irkiye.111 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 84. “[Kalb] riyet yani akciyer sol ile sağ şakıklarının mabeyninde arkurı konmuşdur.” Farklı yazım : **արբըրը** arkırı : çapraz, *ibid.*, s. 227, “Göz öyle arkırı bakmağa alışırsa şaşı olmak tehlikesi vardır”.112 Uzunluk ölçü birimi olarak arşının farklı değerleri vardır. Metindeki “700 parmak [inç] yahud 23 arşın” açıklamasından (*İlm-i Teşrih*, 169), 1 arşın ~ 77,5 cm hesaplanmıştır. Ayrıca bkz., **Չէնտի Էսֆէլ** Zend[-]i esfel : Arşın [ulna].113 Ak damar **اق طمر** İng. *nerve* (sinir), James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, [1890] (New imp. Beirut: Librairie du Liban, 1974), 1245. Nervus : asab, esas manası veter (tendon), Zeki Haşmet Kıram, *Kamus-ı Teşrih Latince - Türkçe / Vocabularium Anatomiae Latine - Turcice* (Berlin : Morgen- u. Abendland-Verlag/ Şark ve Garb Kütüphanesi, 1923), 49.114 Ayrıca, **Մանգումէի ասապէթ** Manzume[-]yi asabet : sinir sistemi ; **Ասապէթի նիլիա** Asabet[-]i nūha : spinal sinirler ; **Հասա ասապէթլէրի** Hassa asabetleri : duyu sinirleri ; **Մուհարրիք ասապէթլէր** Muharrir asabetleri : motor sinirler.115 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 22.116 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 22.117 Zeren, *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü* (1959), 65.118 Hırtlak : Gırtlak, bkz., Ömer Asım Aksoy, *Gaziantep Ağzı I, Gramer (Fonetik, Morfoloji, Sintaks) Başka Diller ve Ağzıların İlgileri, Halk Ağzından Parçalar* (İstanbul: Türk Dil Kurumu yay., 1945), 69. Günümüzde larinks (larynx) anlamındadır.119 *İlm-i Teşri*, 124, şekil 55 # 4 Hırtlak (trakea). Elyazısıyla ek: **շէրիյանի շէզէն** şeriyān[-]i şezen.

[Գավուկ¹²⁰ Kavuk

Գատեմ Kadem

Գարնիյէթ Karniyet

Գարնիյէթի այն Karniyet[-]i ayn [Karniye]¹²³

Գիհֆ Kihf [Kihıf]

[Գըն Kın (saç)

Գիշր Kışr

Գիշրի միւմմէյիզ Kışr[-]i mümmeyiz

[Գըսապի քէպիթ Kısab[-]i kebir

[Գըսապի սաղիթ Kısab[-]i sagire

Գուգու Kuku [Kavkı, Kavka'a]

Եէտ Yed

Զաիզէ Zaize

[Զայէթ Zayet [Zayiat]

Boşluk, kavite, cavitas]¹²¹

Այագ Ayak¹²²

Թըրնագ միսի սերթ պիր նեսնէ

Tırnak misli sert bir nesne [korneum]

Կեօզիւն տըշ գարընըն եօստէրի

գըսմը Gözün dış zarının öndeki

kısmı [kornea]

Գաֆա իլէ պաշըն արտ

գէմիթլէրի Kafa ile başın ard

kemikleri [cranium]

Kılıf, folliculus pili]¹²⁴

Գաուուզ, Թօրպանըզ Kavuk,

torbacık

Պիր սէյյալէ հասըլ ետէն

թօրպանըզ Bir seyyale hasıl eden

torbacık¹²⁵

Bacağın ön (kaval) kemiyi, tibia]¹²⁶

Bacağın ard (kamış) kemiyi, fibula]¹²⁷

Գուլաղըն սալեանու շէրլինտ

օլան գըսմը Kulağın salyan[g]os

şeklinde olan kısmı [cochlea]¹²⁸

Էլ El

Թարմաղա միւթաալիզ Tatmağa

mütaalik¹²⁹

Vücudun faydasız, atık zerreleri]¹³⁰

120 Farklı yazım: **Գաուուզ** Kauk, *İlm-i Teşrih*, 254, bkz. 'İzahat Fihristi' Kışr.

121 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 84: **սինէնին սօլ գավուունտա** sinenin sol kavuğunda : sol göğüs boşluğunda. Kavuk : mesane anlamında da kullanılır.

122 Ayrıca, **Միւթեալի այագ** Mükyab[-]i ayak: mûka'ab-ı ayak, ayak küp (cu. ft.) = 0,0283 m³.

123 Elyazıyla ek: **հատեպէի այն** hadebe[-]i ayn; krş. muhaddeb.

124 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 170, şekil 66.

125 "Secretory follicle," *A Treatise*, 192. Elyazısıyla ek : **ղուտտէի միւֆրիզէ** gudde[-]yi müfrize.

126 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 21. Elyazıyla ek : **ազմի քասապա** azm[-]i kasaba.

127 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 21. Elyazıyla ek : **ազմի շազիլէ** azm[-]i şaziye.

128 **Գուգուուն մէճրալարը** Kukunun mecraları, *İlm-i Teşrih*, 234, şekil, 82 # 12 ; elyazısıyla ek : **Հէլէզօնի մէճրալար** Helezoni mecralar. **Ճէվֆի հէլէզօնի** Cevf[-]i helezoni, *İlm-i Teşrih*, 231. Krş. Kük, el-kük, kükî : kuğu, Hezarfen Hüseyin Efendi, *Lisânü'l-İtibbâ*, haz. Fatih Kaya (İstanbul: Hiperyayın, 2018), 367, 753.

129 **Ասապէթի գաիզէ** Asabet[-]i zaize: N. gustatorius / N. hypoglossus minor, *İlm-i Teşrih*, 211, şekil 72 # 23.

130 *İlm-i Teşrih*, 172-173. "Vücüdün zayet, yani faydesiz zerrelereinin çoğu, birazı yağ birazı da hamız[-]i fahmi şeklinde olarak, deriden ihrac olunur".

[Չէնզէմէ Zemzeme

[Չէնէպի տիմաղի Zeneb[-]i dimaği

Չէնա Zend

Չէնտի ալա Zend[-]i ala [a'âlâ]

Չէնտի էսֆէլ Zend[-]i esfel

Չէվանէ Zevane¹³⁴ [Zivana]

[Չէվրէքի Zevreki [Zevraki]

[Չէրրէ Zerre

Չիլ Zil [Dıl] (cemi Ազլա [Adlâ´)

Չիրս Zirs [Dırs]

Չիճահիյէ Zicaciye [Zücaciye]

Էզրաս Ezras [Adras]

[Էթ Et

Էճա Ecza

[Էնվաֆի այն Ecvaf[-]i ayn¹⁴¹

[s. 255]

Էմա Ema [Em'â´]

[Էմաի սաղիրէ Ema[-]i sagire

[Էմաի քէպիրէ Ema[-]i kebire

Üfürüm]¹³¹

Küçük Beyin (cerebellum)]¹³²

Պօլ քէմիքլերինին հեր պիրի

[Ön]kol kemiklerinin her biri

Մէքիք Mekik [radius]¹³³

Արշն Arşın [ulna]

Պորու եա Քիւնք Boru, ya künk

[ductus]

Sandal kemiyi (os naviculare)]¹³⁵

Partikül, madde, materyal, atom]¹³⁶

Էյէկիլ քէմիքլերի

Eyegü¹³⁷ [eğge, kaburga] kemikleri¹³⁸

Ազլ սիշի Azı dışı

Ճամա պէնկզէր Cama bengzer

Չըրսըն ճէմի Zırsın cemi

Yumşak doku]¹³⁹

Ճիւզին ճէմի Cüzün cemi¹⁴⁰

Göz kamaraları]

Միանըն ճէմի Mianın cemi

[bağırsaklar]

Küçük/ince bağırsak]¹⁴²

Büyük/kalın bağırsak]¹⁴³

131 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 131. *A Treatise*, 221, “murmuring sound”.

132 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 187. Elyazısıyla ek: **տիմաղէ** dimağçe (beyincik).

133 Elyazıyla ek: **ազմի քուպէրի** azm[-]i kuberi.

134 Farklı yazım: **Չիվանէ** Zivane, *İlm-i Teşrih*, 67, şekil 33.

135 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 22.

136 **Չէրրէ** Zerre, metinde şu İngilizce kavramlara karşılık kullanılmıştır: “particles”, *A Treatise*, 49 ; “matter”, *idem.*, 53, “material”, *idem.*, 53, “particles of matter”, *idem.*, 85 ; “atoms of matter”, *idem.*, 86 ; “atoms”, *idem.*, 130. Aynı anlamda : **Տանէճիք** Danecik, *İlm-i Teşrih*, 75.

137 **Էյէկիլ** Eyegü farklı yazım : **Էյէկի** Eyegi, eyeği, *İlm-i Teşri*. s. 82. Ayrıca, eygü/eygi/eyi: ايكو İng. *rib* (kaburga), *Redhouse Lexicon*. [1890] 1974, 302.

138 **Սալանան զիլար** Sallanan zillar (dıllar): yüzen (11. ve 12.) kaburgalar, costae fluctuantes, *İlm-i Teşrih*, 14, şekil 2. Farklı yazılış : **Սալանան Էյէկիլեր** Sallanan eyegiler, *İlm-i Teşrih*, s. 35. Ayrıca, “Öksüzce eygü”, *Redhouse Lexicon*, [1890] 1974, 302. Elyazıyla ek : **ազլաի միւթէլաթիմէ** azla[-]i mütellatime (mütalatiime); **միւթէլաթիմէ քապուրլար** mütelatim kaburlar (*sic*).

139 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 14. *A Treatise*, 34, ‘soft parts’.

140 **Էճալար** Eczalar biçiminde çoğul olarak kullanılmıştır, *İlm-i Teşrih*, 119.

141 “Beyt-i ayn,” Zeren, *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü* (1946), 31.

142 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 67, şekil 33. Elyazısıyla ek : **Էմաի տարիքէ** ema[-]i dakike; **մա’աի տարիքէ** ma’a[-]i dakike (*sic*).

143 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 68, şekil 34. Elyazısıyla ek : **Էմաի դալիզ** ema[-]i galiz; **մա’աի դալիզ** ma’a[-]i galize (*sic*).

Էնամ Endam

Էնֆ Enf

Էսֆել Esfel

Էվիյեթ Eviyet¹⁴⁴ [Eviye]

[Էվիյեթի շարիյե Eviyet[-]i şariye

Էտեմե Edeme [Edimme]

[Էուֆգա տերիհիք Yufka dericik

[Էօրնեք Örnek

Թահալ Tahal

Թարճալեյն Tarchaleyn¹⁴⁸ [Tarcihaleyn]

[Թեաֆիւնլի Teafünlü

[Թեեսիր Teesir [Tesir]

Թեճերրիւ էթ. Tecerrü et.[mek]¹⁵²

Թեհին Telhin

Թեմիյիզ Temiyiz [Temyiz]

[Թեմեյիլզ Temeyyüz

Պոյ վե շէքիլ Boy ve şekil

Պուրուն Burun

Աշաղըքի Aşağıki [inferior]

Թօրպանըզ Torbacık [damar]

Kılcal damarlar]¹⁴⁵

Ասլ տերի Asıl (alt) deri [chorion, retiküler dermis]

Membran]¹⁴⁶

Örnek, açıklama]¹⁴⁷

Տալազ Dalak

Ինսան պօղազընտա օլան սեւ

վերեն քիրիշլեր İnsan boğazında

olan ses veren kirişler]¹⁴⁹

Enfekte, enfeksiyonlu]¹⁵⁰

Uyarı (stimulus)]¹⁵¹

Իչիպ ալմազ İçib almak¹⁵³

[absorptio]¹⁵⁴

Սեսին փերտեսի, Սեսին ճինսի

Sesin perdesi, Sesin cinsi

Սեյյալե հասլը էտիճի

Seyyale hasil edici [salgılayan]¹⁵⁵

Secretio, ifrazat, salgı]¹⁵⁶

144 **Էվիյեթի տեմ** Eviyet[-]i dem (kan damarı), *İlm-i Teşrih*, 30, şekil 16.

145 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 84.

146 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 133. L. membrana.

147 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 48. İngilizce metinde *Illustration: gözlem, A Treatise*, 85 vd.

148 **Պուտրթուֆի թարճալեյն** Gudruf[-]i tarchaleyn: Cartilago aryaetnoides. **Թարճալեյնի ալա** Tarchaleyn[-]i ala: plica vestibularis ; **Թարճալեյնի էսֆել** Tarchaleyn[-]i esfel: plica vocalis, *İlm-i Teşrih*, 159, şekil 62. Krş. Hubul-i savtiye-i süfliye, *Lügat-ı Tıb*, 529 (Glotte).

149 Elyazısıyla ek : **Հուպուլե սավթիյե** Hubule[-]i savtiye : ses telleri, cordae vocalis. **Հասլուլե սավթիյեի սուֆիյե** Habule[-]i savtiye [-]yi suflıye.

150 **Թեաֆիւնլի պուլխար** Teafünlü buhar : enfeksiyon etkeni “buhar”, *İlm-i Teşrih*, 18 ; *A Treatise*, 312 “infectious vapors”, miasmata.

151 *A Treatise*, 78, “a certain influence, called nervous fluid, or stimulus”. Krş. Müteessir olmak yerine, “teesir al[mak]”, *İlm-i Teşrih*, 209.

152 “Tecerrü, besleyici mevadı bağırsaklardan kaldırıb kan eviyetlerine götürmek, hem dahi faidesiz ve muzırrı hala tebdil olmuş zerrelere vücdün cemi cism ve seyyalelerinden gidermek amilidir”, *İlm-i Teşrih*, 107.

153 Aynı anlamda **սօրմազ** sormak (soğurmak) sözcüğü kullanılmıştır, *İlm-i Teşrih*, 110. Elyazısıyla ek: **իմթիսսս** imtis ; **մասս** mass (etmek).

154 Emilim. *A Treatise*, 181, ch. XX. ‘absorption’.

155 *Secretio* (L.): ayırma, ayrılma, temyiz sözcüğünden türetilmiştir. “[Karaciyer] safra tabir olunan bir seyyale temiyiz eder”, *İlm-i Teşrih*. s. 70. Krş, *Miftah-ı Teşrih*, 6, Secrétion : Ifraz, ayırma.

156 *İlm-i Teşrih*. s. 114. Elyazısıyla ek : **ճինսի մուֆրիզե** cümle[-]i müfrize. Ayrıca, **թեմեյիլզ ամեյի**

ԹԵՆԵՍՍԻՆ Tenessüc

ԹԵՎՈՒ ԷՐ. Tevki et.[mek]

ԹԵՐԿՈՎՎԷՐ Terkuvvet [Terkuve, Terkova]

[ԹԵՐԵՆԵՆԻՆ ԷՐ. Tereccü et.[mek]

ԹԵՐԵՍՍԻՍ ԷՐ. Teressüb et.[mek]

ԹԵՐՄԻՄ ԷՐ. Termim et.[mek]

[ԹԵՎԻՐԵՆՄԵՆ ԵՐ. Teprenme

[ԹԵՎՖՅՈՒՆ ԷՐ. Teftiş etmek/olunmak

ԹՄԵՍԷՐ Tümsek

[ԹՄԻՐԱԻ (ՄԱՍՈՒՆ, ՃԻՍԱՆ, ՉԵՐԻՆ) Türibi

ԹԻԻ Tih

ԻԿՏԻՍԱՐ ԷՐ. İktisar et.[mek]

ԻԶԱՄ İzam

[ԻՂՅԻՍԱ ԻՂՏԻԴԱ

ԻՂՅԻՍԱՅ İltihab

[ԻՂԽԱՊՈՐՔ ԻՂԽԱԿԼԻԿ

ԻՂԽԱՊՈՐՔ İhtizaz

ՏՈԳՈՆՈՒՆ ԿԻՎԻ, ԱԻՐԻ ԱԻՐԻՆԵ ԿԵՅՄԻՅ Dokunmuş gibi, biri birine geçmiş¹⁵⁷

ՏԱՂՐՁՄԱԳ, ԹԱԳՍԻՄ ԷՐՄԷՐ

Dağıtmak, taksim etmek

ԵԱԳԱ ՔԵՄԻՅԻ

Yaka [köprücük] kemiyi¹⁵⁸

Geriye katlanmak/dönmek]¹⁵⁹

ՉԵՐԵԼԷՐԻ ԵՐԻՆԵ ԱՐԱԳՄԱԳ

Zerreleri yerine b(1)rakmak

ԹԱՄԻՐ ԷՐՄԷՐ, ԵՆԻՂԷՐՄԷՐ

Tamir etmek, yenilemek

Hareket etme]

İncelemek, araştırmak]

ԳՈՒԱՅԷ ԱԻՅԻՄԻՆԵ ՕԼԱՆ

Kubbe biçiminde olan¹⁶⁰

Mineral (inorganik madde, cisim, zerre)]¹⁶¹

ԳՈՒԼԱՔ ԻՅԻՆԻՆ ԱԻՐ ԳՐԱՄՆ Kulak içinin bir kısmı

ԳՐՍԱՄԱԳ Kısalmak [kasılmak, çekilmek]¹⁶²

ԱԶՄԻՆ ՃԵՄԻ Azmin cemi

Beslenme]

ԳՐԳՐՈՐՄԱԳՐԳ, ԻՆՖՈՒՆԷՐ

Kızdırmaklık, üfunet

Uyum, iletişim, bağlantı]

ՏԻՐԵՂԻՅ, ՏԻՐԵԱՒԻՅ Ditreyiş

temeyyüz ameli : **ԻՖՐԱԳԱՐ ՖԻՂԻ** ifrazat fi(i)li. Krş. Temeyyü' : *liquéfaction*, sıvılaşma, Daniel Rottenberg, *Un Manuscrit de 1891 Comme Exemple de la Terminologie Médicale Ottomane à la Fin du XIXe Siècle* (İstanbul: Les Éditions Isis, 2016), 137 (Lexique médicale et scientifique Turc ottomane - Français).

157 “Şebeke[-]i azd [Brachial plexus] yahud asabetlerin tenessüc etmesi...” *İlm-i Teşrih*, 200, şekil 71 # 5.

158 Elyazıyla ek: **ԳԱՎՅՈՒՆ ԵՄԻՅԻ** zabtiye kemiyi.

159 Dizine eklenmiştir: “...iki azmin gudrufunu kaplayıb birisinden ol birisine tereccü eden”, *İlm-i Teşrih*, 23-24, şekil 10 ; “...which covers the cartilage of both bones, and then *double back* from one to the other”, *A Treatise*, 19, Fig. 11; “...thence bent back, or *reflected upon*”, *ibid.*, s. 20.

160 Çeviride aynı anlamda **ՍԻՂՅՈՒՆ** mürtefi sözcüğü de kullanılmıştır.

161 Dizinde yoktur. “Kemik hayvani ve türabi cisimlerden ibaretdir”, *İlm-i Teşrih*, 28. “The bones consist of animal matter (jelly [jelatin]), and earthy matter (phosphate and carbonate of lime [kalsiyum])”, *First Book*, 18.

162 *İlm-i Teşrih*. s. 38. Elyazısıyla ek: **ԹԵՔԱՎԱԿԻԿ ԻՂ ԹԵՄԵՍՏՈՒՆ** tekabbüz (takabbuz) ile temeddüd : kasılma ve uzama/gevşeme.

Իմթիսաաա օլ. İmtidad ol.[mak]

Իմպիսաթ օլ. İmbisat ol.[mak]

[s. 256]

Ինկրպազ օլ. İnkıbaz ol.[mak]

Իշթիրաթի İştiraki

[իշթիրաթի սասալթթ Իշիրակի asabet

[Իսթիսաթա İstiska

Իսնա աշերե İsna aşere¹⁶⁷

Իւզն Üzn

Իւսթիվանե Üstüvane

Իֆազաթ İfakat

[Լամիստ Lamise

Լեզնեթ Lezcet [Lezicet]

Լեվսի միստ Levs[-i] mide

Լենֆեվի Lenfevi

Լիսան Lisan

[titreyiş], ditrediş

Ուզանմազ Uzanmak [gevşemek]¹⁶³

Պեոյիւմէք, Աջըմազ Büyümek, Açılmak

Քիւչիւմէք, Գափանմազ

Küçülmek, kapanmak (sıkılma)¹⁶⁴

Իլիազըզ էտիհի İlhaklık edici

Otonom (sempatik) sinirler]¹⁶⁵

Ozima [ödem], oynak istiskası]¹⁶⁶

Քիւչիւք պաղըսաղըն իւթ գըսմը

Küçük bağırsağın üst kısmı

[onikiparmak bağırsağı]

Գուլազ Kulak

Օգլաղէ, պերն, տեյիրմի ուզուն

Oklağa, berc,¹⁶⁸ deyirmi uzun

Շիֆա պուվմազըզ, Էյիլէմէ

Şifa bulmaklık, Eyileşme

Dokunma, değ i duyusu]¹⁶⁹

Եափըշմազըզ Yapışmaklık

[yapışkan]

Միտենին արտընտա պեոյիւք

պիր ալթր Midenin ardında büyük

bir alet [pankreas]¹⁷⁰

Չերրէլերի էմիպ ալան ալթրէրէ

մախսուս Zerrelere emib alan

aletlere mahsus [lenfatik]

Տիլ Dil

163 *İlm-i Teşrih*. s. 50, “İktisar akabinde imtidad, yani hareketden sonra rahat olmak.”

164 “...cevflerin her inkıbaz yahod sıkılması”, *İlm-i Teşrih*, 96 (kontraksiyon).

165 Farklı yazım : **Իշթիրաթի սասալթթեր** İştiraki asabetler veya **Իշթիրաթ սասալթթերի** İştirak asabetleri. Elyazısı ile ek : **սասալթթի մուշթրէք ուքտէլեր** asabet[-]i müşterek ukdeleri : otonom sinir ganglionları.

166 Dizine eklenmiştir. **Օյնազ իսթիսաթա** Oynak istiskası (ozima-yı mafsal), *İlm-i Teşrih*, 28.

167 Farklı yazım: **Իսնա աշրա** İsna aşra, *İlm-i Teşrih*, 24, 68, şekil 34. Elyazısıyla ek : **իսնաի աշերե** isna[-]i aşere.

168 Burc/burj/burç olmalıdır.

169 **Գուվլէթի լամիսէ** Kuvvet[-]i lamise, *İlm-i Teşrih*, 208. Elyazıyla ek : **էմսիլէ** emsiye. Bu sözcüğün, mess *مس* ve *امساس* gibi, dokunma ya da değ i anlamında türetildiği anlaşılmaktadır.

170 **Pancreas** (pankreas): Gudde-i luab-ı batn, Kiram, 54.

Հավզ Havz [Havsala]

Հարգաֆէ Harkafa

Հըզզ Hıkk (Hukk) [Hokka]¹⁸³

[s. 257]

Հէլէզօնի Helezoni

Հընճերէ Hınçere¹⁸⁵ [Hançere]

Հիճապ Hicab

Հիճապի ճէվֆ Hicab[-]i cevff

[Հիճապի միսէլլէս Hicab[-]i müselles

[Հիճապի պէյզի Hicab[-]i beyzi

Հիլալի Hilalî

[Հիսսի թասպի Hiss[-]i tabii

[Հիսսի մախսուսի Hiss[-]i mahsusî

[Հիյէթ Hiyet [Heyet]

Գարնըն աշաղըսընտա օլան
տէօրթ քէմիք Karnın aşağısında
olan dört kemik¹⁸⁰ [pelvis]¹⁸¹

Գալչա քէմիյի Kalça kemiği [os
ilium]¹⁸²

Գալչա քէմիքլերինտ պուս
քէմիյինին կիրմէսի իչուն օլան
տէրին չուգուր Kalça kemiklerinde
bud [uyluk] kemiyinin girmesi için
olan derin çukur [acetabulum]¹⁸⁴

Պուրմալը, Վիտա կիպի Burmalı,
Vida gibi

Սէս ալէթի Ses aleti

ֆէրտէ Perde [septum]

Կէօքս իլէ գարնըն մապէյնինտէ

օլան ֆէրտէ Göks [göğüs] ile
karnın mabeyninde olan perde¹⁸⁶

Müselles/trikuspid kapak]¹⁸⁷

Mitral kapak]¹⁸⁸

Նըսֆը տայիրէ Եարըմ չէվրէ

Nısf[-]ı dayire, Yarım çevre

[semilunaris]

Sevk-i tabii, içgüdü]¹⁸⁹

Beş duyu]¹⁹⁰

Duruş, pozisyon]¹⁹¹

180 Ազմի հավզ Azm[-]i havz (kemik pelvis), *İlm-i Teşrih*, 30, şekil 16.

181 Elyazısıyla ek: ազմի աճզ azm[-]i acz, sacrum.

182 Ազմի հարգաֆէ Azm[-]i harkafe (os iliacus), *İlm-i Teşrih*, 30, şekil 16.

183 Elyazısıyla ek: ճէվֆի հօքքէ cevff[-]i hokke (hokka).

184 *İlm-i Teşrih*, 21, ‘harkafî denilen kemiklerin derin nukresi’; *idem.*, 17, ‘bud kemiyinin yuvarlak başı girdiği fincan gibidir.’

185 Larynx. Farklı yazılış: Հունճերէ Huncere, *İlm-i Teşrih*, 125, şekil 53.

186 Diafragma. Elyazısıyla ek : Հիճապը հաճիզ Hicab[-]i haciz.

187 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 86, şekil 37 # 6. Elyazısıyla ek : տէսսամ dessam (kapak) ; գաթի սուլուս ուշշէրէֆէ zat[-]i sulus uş[-]şerefe (s. 94) ; տէսամմաթը սէլասէթ իւշշէրլ desammat[-]i selaset üs[-]şekl (s. 135). Zeren, *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü* (1946), 94: Dessamı zuşerafetüsselase (dessam-ı zu-şerfetü’s-selase).

188 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 86, şekil 37. Elyazısıyla ek: տէսամմաթը իթլիլի desammat[-]i iklili.

189 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 196; *A Treatise*, 354 “instinctive feelings”; *idem.*, 355 “instinct”.

190 Elyazısıyla ek: հավասըլ խամիշէ havass[-]i hamışe.

191 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 14 vd.

Հուլքում Hulkum

[Հիւմնա Humma

Գըշա Gışa

Գըշաի մէշիմիյէ Gışa[-]i meşimiye¹⁹⁵

Գըշաի պալղամ Gışa[-]i balgam¹⁹⁶

Գըշաի րուբուպէթի լէզնէթ Gışa[-]i rutubet[-]i lezcet

[Գըշաի սահնա Gışa[-]i sahna¹⁹⁸

Գուզրուֆ Guzruf [Gudruf]

[Գուզրուֆի ազլա Guzruf[-]i azla [Gudruf-ı adla]

Գուստէթ Guddet (cemi **Գատաս** Gadad)²⁰¹

[Գուստէթի արազ [Guddet[-]i arak

[Գուստէթի միւմնէյիզի Guddet[-]i mümeyyizi

[Գուստէթի տէմ Guddet[-]i dem

[Գուստէթի տիւհն Guddet[-]i dühn

Գատասի լիմֆավիյէ Gadad[-]i limfaviye²⁰⁴

Պողազըն եօզարը գըսնը Boğazın yokarı kısmı¹⁹² [yutak, pharynx] Ateş, ateşli hastalık¹⁹³

Զար Zar [dericik, mukoza]¹⁹⁴

Կօզին օրթա գըսնը Gozün (*sic*) orta zarı [choroidea]

Պալղամ հասըլ էտէն զար

Balgam hasil eden zar [müköz/ sümüksü membran]

Օյնագլար իչինտ

սէյյալէ հասըլ էտէն զար Oynaklar içinde seyyale hasil eden zar¹⁹⁷

Kulak perdesi (Membrana tympani)]

Կէյրէք Geyrek [geğrek]¹⁹⁹

Kıkırdak kaburga (kosta), cartilago costalis]²⁰⁰

Պէյզ Beyz [bez, gudde]

Ter bezi]

Salgı bezi]²⁰²

Göz pınarı (Glandula lacrimalis)²⁰³

Yağ bezi]

Զիւրիւք գէրրէլէրի տէֆ էտէն

պէյզլէր Çürük zerreleri def eden bezler [lymphonodus]

192 Elyazısıyla ek: **պէլ'ում** bel'um.

193 *İlm-i Teşrih*, 117, “Humma veya gayr[-]i deruni hararet (**ղայրի տէրիւնի հարարէթ**)” olarak verem kaynaklı ateşten ayrılmıştır (“internal inflammation”, *A Treatise*, 197).

194 “Gışa yahud dericik”, *İlm-i Teşrih*, 38.

195 Elyazısıyla ek: **թապաքաի մէշիմիյէ** tabaka[-]i meşime.

196 Elyazısıyla ek: **Գըշաի մուհաթի** Gışa[-]i muhati : tunica mucosa.

197 “Gışa-i rutubet-i lezcet yani oynak zarı” (sinoviyal membran/membrana synovialis), *İlm-i Teşrih*, 24. Elyazısıyla ek: **ղըշաի զիւալի** gışa[-]i zilali (züleri).

198 Elyazısıyla ek: **թապլի** (Gışa-i) tabli/tabıl, kulak zarı.

199 Kıkırdak, cartilago.

200 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 30, şekil 16.

201 Çoğul (cemi): guded غدد veya gudad غداد *Redhouse* (1890), 1337.

202 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 115, şekil 51.

203 Göz pınarı: Punctum lacrimale. Gudde-i demeviye : glande lacrymale, [Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye] *Lûgat-ı Tib, Fransızca'dan Türkçe'ye* (İstanbul, [R.]1316 [1900]), 663.

204 Farklı yazılış (çoğul): **Գատէսի լիմֆավիյէ** Gaded[-]i limfaviye, *İlm-i Teşrih*, 108.

Գատատի հավիյէթ Gadad[-]i haviyet

Գատատի րիզապիյէ Gadad[-]i rizabiye

[Ճէնասի Cemadi

[Ճէվէլան Cevelan

Ճէվֆ Cevf

Ճէվֆի գալպ Cevf[-]i kalb

[Ճէվֆի հրննէրէ Cevf[-]i hincere

Ճէվֆի իւզն Cevf[-]i üzñ

[Ճէվֆի վասաթ Cevf[-]i vasat

Ճէվֆի պաթն Cevf[-]i batn

[s. 258]

Ճէվֆի սատր Cevf[-]i sadr

[Ճէվֆի սինն Cevf[-]i sinn

[Ճիսմի սինն Cism[-]i sinn

Ճէֆնի Cefnî

Ճիլտ Cild

Ճիւզ Cüz

Ճիւտա էթ. Cüda et.[mek]

Մանզումէ Manzume

[Մասսուէթի ֆախմ Maddet[-]i fahm

Պաղըրսագտա օլան պէզլէր

Bağırsakda olan beyzler²⁰⁵

Թիւրքիւք հասըլ էտէն պէզլէր

Tükrük hasil eden beyzler²⁰⁶

Cansız]²⁰⁷

Deveran, dolaşım]²⁰⁸

Չուզուր, Օյուզ եւրի Çukur, oyuk
yeri [çoğul: ecvaf, cavitas]²⁰⁹

Եիւրէին իչի Yüreyin içi²¹⁰

Laringeal ventrikül/sinüs

(Morgagni)]²¹¹

Պուլաղըն իչի Kulağın içi

Orta kulak]²¹²

Պարնըն իչի Karnın içi [boşluğu]

Կտօսիւն իչի Göksün (göğsün) içi

Dişin içi, pulpa]²¹³

Dentin]²¹⁴

Գըլ միսլի Kıl [cilium] misli

Տէրի Deri

Չէրրէ, Գըսմ Zerre, kısım

Այըրըպ պրագմազ Ayırıp

b(1)rakmak

Թէրքիպի վէ խըզմէթի

պիր օլան պիր թազըմ ալէթլէր

Terkibi ve hızmeti bir olan bir takım

aletler [sistem]

Karbon]

205 Mezenterik lenf düğümleri.

206 Elyazısıyla ek: **դուտտէի լուճապիյէ** gudde[-]i lu'abiye, tükürük bezi (glandula salivaris).

207 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 7-8. **Պայրի ճէնասի** Gayri cemadi: cansız olmayan/canlı (varlıklar).

208 **Ճէրեան** Ceryan (etmek): dolaşımila erişmek, *İlm-i Teşrih*, 209. “deriye ceryan eden kanın”.

209 Cevf : **գովուզ** kovuk olarak da çevirilmiş, *İlm-i Teşrih*, 160.

210 Elyazısıyla ek: **Ճէվֆի պաթնը գալպ** Cevf[-]i batn[-]i kalb.

211 Metne elyazısı ile eklenen isim : **Պուրթէնի հրննէրէ** Buteyn[-]i hincere, ventriculus laryngis.

212 Elyazısı ile ek: **Իւզնի մուրթէվասսըթ** Üzn[-]i mutavassit: orta kulak; **Իւզնի տախիլէ** Üzn[-]i dahile,

Ճէվֆի տախիլի Cevf[-]i dahili: iç kulak.

213 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 61, şekil 30.

214 Elyazısıyla ek: **անի սին** ac[-]i sin, 'âc-ı sinn.

Մեճրա Mecra

Մեճրաի սըլա Mecra[-]i silb (sulb)

Մեճրաի քէլուս Mecra[-]i keylus

[Մեճրաի Իւսթէքեան Mecra[-]i Üstekyan

Մենխիր Menhir (cemi **Մենախիր** Menahir)

Մենքիպ Menkib [Minkeb]

Մեշիմիյե Meşimiye

Մեսամմե Mesamme (cemi **Մեսամմաթ**

Mesammat)

Մեվսըլ Mevsıl²²⁰ [Mavsıl, Mafsal]

Մետար Medar

Մերարեթ Meraret

Մերի Meri

Մերֆրզ Merfık [Mirfak]

Մեֆլուճ Mefluc

Միա Mia [Mia’] (cemi **Էմա** Ema [Em’â’])

[Միար միւսթազիմ Mia[-]i müstakim

Միզմար Mizmar

Միսե Mide

Արրզ, Եօլ Arık, Yol²¹⁵

Օնուրկա տէլիյի Onurga [omurga, columna vertebralis] deliyi²¹⁶

Քէլլուսուն գարնտան տամարա

օլան եօլու Keylusun kar(ı)ndan damara olan yolu²¹⁷

Östaki/Eustachi borusu²¹⁸

Պուրուն տէլիյի Burun deliyi (delikleri)

Օմուզ Omuz

Կեօզիւն օրթա գարը Gözün orta zarı [choroidea]

Թեր տէլիքլերի իլե օնուն միսիլ

Ter delikleri ile onun misli [göze]²¹⁹

Օյնազ Oynak [eklem]²²¹

Եօլ, Կեթօթիւրիւճիլ Yol, Götürücü

Էօս Öd [safra]²²²

Գըզըլ Էօնլիւք Kızıllı önlük²²³

[yemek borusu]

Տիրսեք Dirsek

Քեթօթիւմ օլմուշ Köt(ü)rüm olmuş

Պաղըրսազ Bağırsak

Rektum]²²⁴

Մես ալէթլերինին պիր գըսմը

Ses aletlerinin bir kısmı [glottis]

Գարն Kar(ı)n

215 “Şeryanlar, kanı kalbden vücudun her tarafına götüren üstüvani arıklardır”, *İlm-i Teşrih*, 87.

216 Elyazıyla ek: **Տուրպէի ֆեքարիյե** Sukbe[-]i fekarıye.

217 Mecra-i keylus(i): Ductus thoracicus. Elyazısıyla ek: **քանաթի սատրիյե** kanat[-]i sadriye.

218 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 230. Elyazısıyla ek: **Քանաթի Օսթարի** Kanat[-]i Ostaki, Östaki kanalı.

219 **Մեսամմաթ** Mesammat: akciğer alveolleri (petek) anlamında da kullanılmıştır, *İlm-i Teşrih*, 95. Elyazısıyla ek: **հուէյսալաթ** hu[v]eysalat ; huveysal-ı re’e (alveoli pulmones).

220 Farklı yazım: **Մեվսըլ** Mevasıl, *İlm-i Teşrih*, 30, şekil 16 # 9 **Մեվսըլը մենքիպ** Mevasıl[-]i menkib.

221 Ayrıca, **Բեզե օյնազի** Reze oynağı: reze eklem, mafsal-ı rezzi (articulatio ginglymus), *İlm-i Teşrih*, 19; **Թօփ վէ ֆինճան ռեզեսի** Top ve fincan rezesi, top ve yuva tipi eklem, mafsal-ı müteharrık (articulatio diarthrosis), *İlm-i Teşrih*, 24.

222 Elyazısıyla ek : **հուվէյսալը մերարեթ** huveysal[-]i meraret, safra yolları.

223 **Քըզըլ Էօնլիւք** (Էօնլիւք : önlük sözcüğünde ilk ünlü էօ : ö, ikinci ünlü իլ : ü), krş., gızılönnük, kızılömük : yemek borusu, özofagus, bkz., Aksoy, *Gaziantep Ağzı*, III, 337. “Eski Türk hekimlerinin ona kızılönülük ve kızılbarsak demiş olduklarını Dr. Süheyl Beyden [Ünver] işittim,” Kemal Cenap [Berksoy], *İnsan Teşrih Modeli: Erkek* (İstanbul : Kanaat Kütüphanesi, 1934), 26, dn. 39.

224 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 68, şekil 34.

[Մուկապէլէ Mukabele

[Մուքայէտ օլան Mukayed [Mukayyed] olan

[Միւմէյիզ Mümeyyiz

[s. 259]

Միւլթէհիպ Mültehib

Միւլթէլիֆ Mühtelif [Muhtelif]

Միւղթէտի Müğtedi [Muğtedi]

Միւմէյիզ Mümeyyiz

Միւնատիֆ Münatif [Münatif]

Միւնհամի Münhani

Միւշթ Muşt

Միւշթէպիք Müştëbik

Միւսէլլէ Müselles

[Միւթազիմ Müstakim

Միւվազէնէթ Müvazenet [Muvazenet]

Միւրիւր Mürür

Միւզաար Mükaar [Mukaar]

Միւհատտէպ Mühaddeb [Muhaddeb]

[Միւտվիլի Müdevver

Reaksiyon]²²⁵

Hastabakıcı (hemşire)]²²⁶

Sekretuar, salgılayıcı]

Իլթիհապա տայիր, Իւֆիւնէթի

İltihaba dayır, Üfünetli²²⁷

Գարըըզ Karışık

Պէլէյիճի Besleyici²²⁸

Սէյյալէ հասըլ էտիճի Seyyale

hasıl edici

Պիւզիւմիւշ, Էյրիւմիշ Bükülmüş,

Eyrilmiş

Էյրի, Տողրու օլմայան Eyri,

Doğru olmayan

Քիւրէզ քէմիյի Kürek kemiği²²⁹

[scapula]

Փարչալար պիրի պիրիսէ կէշմիշ

Parçalar biri birine geçmiş

[komplike]²³⁰

Իւշ քէշէլի Üç köşeli

Düz]

Տէնք Denk

Կէշմէլիք Geçmeklik

Չուզուր Çukur [içbükey]

Թիւմէք, Գուպալէ պիշիմիստ

Tümsek, Kubbe biçiminde [dışbükey]

Dairesel (circular)]

225 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 181. *A Treatise*, 316 “reaction”. Metinde elyazısıyla not edilen terim : **աքսիւմէլ** aks[-]i amel (*sic*) aksü’l-amel, tepki.

226 *A Treatise*, 432: “nurse”.

227 *İlm-i Teşrih*, 110: **Միւլթէհիպ օլ**. Mültehib ol.[mak] : iltihaplanmak.

228 **Միւլթէտի Էլիլթէթ/շէրեան** Müğtedi eviyet/şeryan: besleyici kılcal damar. “Vücutun her kısmının termim olması... şeryanların muğtedi tabir olunan en küçük dalları vasıtası ile icra olunur,” *İlm-i Teşrih*, 120.

229 “Muşt, yahod kürek kemiği”, *İlm-i Teşrih*, 18; *ibid.*, 25, şekil 13: (4) “Terkuvveti muştı bağlayan rıbat” (*Ligamentum scapulo-clavicularis*), Elyazısıyla ek: **ազմի քէթիֆ** azm[-]i ketif (ketif). Scapula’nın Türkçe karşılıkları: Kürek kemiği, kitif (ketif, çoğul: ektaf), muşt, kebze; çağrın/cavrin/cavrun, yağrın/yarın, öşün, bkz., Tufar, “Türk Dilinde Meronimi,” 163-165.

230 Çeviri: “mütenevvi ve müştëbik”; *A Treatise*, 41, “complicated and varied”. *İlm-i Teşrih*, 229, “kulak insan vücudunun en müştëbik aletlerinden birisidir”.

Նահիզ Naciz (cemi **Նեվահիզ** Nevaciz)

Նապ Nab [Nabi]

Նեթվեթ Netvet [Netve, nütü, nütüvny]²³²

Նեվթե Nevte [Nevta]

Նեվթեի մերարեթ Nevta[-]i meraret

Նիխա Nüha [Nuha-i şevki]

Նիկրե Nükre²³³

[**Նոմոս** Nomos

Շահմ Şahm

[Շահմ նեֆթաթարի **Şahm** nefatları

[Շահմեթի այն **Şahmet**[-]i ayn

Շամմե Şamme

[Շեպեթ **Şebeke**

Շեպեթի Şebekiye (Gışa-i şebekiye)

[Շեթի **Şerh**

Քեմալ աիշի Kemal dişi [akıl/ yirmilik dişi]²³¹

Իթ աիշի İt dişi

Քեմիյին ուզանմը ունու

Kemiyin uzanmış ucu [processus]

Թորպանդ Torbacık

Էօմ թորպասը Öd torbası [safra kesesi]

Օնուրկա իլիյի

Onurga iliyi [omurilik, murdar ilik]

Չուգուր, Տեյիք Çukur, delik [fossa]²³⁴

Yasa (νόμος)²³⁵

Եաğ Yağ

Yağ/adipoz doku vezikülleri]²³⁶

Gözün beyazı, gözakı, sclera]²³⁷

Գօգույա միթասալիք Kokuya mütaalik²³⁸

Ağ, pleksus]²³⁹

Կեօզին իչ զարը Gözün iç zarı [retina]

Açıklama, gözlem, deney]²⁴⁰

231 Elyazısıyla ek: **խորասի քեպիթ** idras[-]i kebire (adras/azras).

232 “Adaleler ve ribatların [ligament] yapışması için kemiklerin netvet denilen tümsek yerleri var.” *İlm-i Teşrih*, 11.

233 Farklı yazılış: **Նիկրեթ** Nükret, *İlm-i Teşrih*, 223.

234 **Նիկրեթի այն** Nükref[-]i ayn : göz çukuru, *İlm-i Teşrih*, 211, şekil 72. Elyazısıyla ek : **խուֆրե** hufre : çukur, fossa.

235 Farklı yazım : **նոմոս**, *İlm-i Teşrih*, 4. “...dürlü kısımların nomosları” (*A Treatise*, 7 “...the laws of the several parts”). Ayrıca, **ազալիի նոմոս** azalii (adali) nomos : kas işlevinin yarası, *İlm-i Teşrih*, 50 (*A Treatise*, 87 “...the organic laws of muscular action”). *Nomos*, Arapçaya *namus* olarak geçmiştir ; çoğulu *nevamis*, ör. *nevamis-i tabiiye*, doğa yasaları, vb.

236 *A Treatise*, 300, şekil 117 # 9. “Cells filled with fat”; # 10, “fat vesicles”.

237 Elyazısıyla ek: **Թապարաի շահմիյե** Tabaka[-]i şahmiye, **Թապարաի սուլպե** tabaka[-]i sulbe : sclera; **թապարաի գարնիյե** tabaka[-]i karniye : kornea

238 **Ասապեթի շամմե** Asabet[-]i şamme (Asab-ı şemmi): N. olfactorius. *İlm-i Teşrih*, 214, şekil 73 # 5 ; *idem.*, 215: Koklayan asabet.

239 **Շեպեթի ազո** Şebeke[-]i azd : Plexus brachialis ; **Շեպեթի սըլպ** Şebeke[-]i silb (sulb): Plexus lumbalis ; **Շեպեթի գաթանի** Şebeke[-]i katani : Plexus sacralis. Elyazısıyla ek: **տաֆիրեի ազուս** dafire[-]i azud (adud): plexus brachialis ; **տաֆիրեի ազգիյե** dafire[-]i acziye: Plexus sacralis.

240 İngilizce metinde *Observation*: gözlem, *A Treatise*, 22, vd.

Ճեօպէ Şöbe [Şube] (cemi **Ճիսայ** Şiab [Şi'ab])

[Ճէրեան Տերյան [Şiryan]

[Ճէրեանի քայիր Տերյան[-]i kebir

[s. 260]

Ուրգ Urk [Irk] (cemi **Ուրուգ** Uruk)

[Ուրուգի իմֆավիյէ Uruk[-]i limfaviye

Ուրուգի տէմ Uruk[-]i dem

Ուրուգի քէյլուս Uruk[-]i keylus

Ուրուգի ճէֆմիյէ Uruk[-]i cefniye

[Ուսուս Usus [Us'us]

Պասար Basar

Պասիրէ Basire

[Պալղամ Balgam

[Պէնս Bend²⁴⁹

Պէշերէթ Beşeret (Beşere)²⁵⁰

Պուպու Bübü [Bü'bü']²⁵¹

[Պէօյրէթ Böyrek²⁵²

Խըրթաղըն իքի պէօյիք տալընըն պիրիսի

Hırtlağın iki büyük dalının birisi

[bronkus]²⁴¹

Arter]²⁴²

Aorta]²⁴³

Տամար Damar

Lenf damarları]²⁴⁴

Գան տամարլարը Kan damarı

[arter, ven]

Քէյլուս տամարը Keylus damarı²⁴⁵

Կեօ իչինտէ օլան պիր թագըն

ինճէ տամարլար

Göz içinde olan bir takım ince

damarlar [corpus ciliare]²⁴⁶

Azm-i sulbun nihayeti, kuyruk

kemiği (coccyx)]²⁴⁷

Կեօրմէրիք Görmeklik

Կեօրմէրիյէ միւթաալիգ

Görmekliye mütaalik

Sümük, mukus, phlegm²⁴⁸]

Bağ]

Տըշ տերի Dış deri [cuticulus, epidermis]

Կեօ պէպէյի Göz bebeyi (pupilla)

Böbrek]

241 Şöbe/şube: sinir dalı, ramus ve dalcık; ramulus için de kullanılabilir. Aynı anlamda **թաքսիմ** taksim, krş. *İlm-i Teşrih*, 211.

242 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 30, şekil 16. Ayrıca, **Ճէրեանի գան** Şeryan[-]i kan, *idem.*, 151.

243 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 110, şekil 49.

244 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 70, şekil 35.

245 Elyazısıyla ek: **էվիյէի քէյլուսիյէ** eviye[-]i keylusiye.

246 *A Treatise*, 395, "Ciliary process".

247 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 17, şekil 5. Zeren, *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü* (1959), 203. Krş. 'as'as : uca kemiği, pöç, Zafer Önler, *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu yay, 2019), 19 ; 'us'us, *idem.*, 213.

248 Elyazısıyla ek: **մուխաթ** muhat (sümük).

249 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 39.

250 **Պէշերի տերի** Beşeri deri, yahod dış der, *İlm-i Teşrih*, 166.

251 **Տալիթի պուպու** Dayire[-]i bubu. Elyazıyla ek: **հատըրա** hadeka (pupilla).

252 Dizine eklenmiştir. Farklı yazım: **Պէօյրէթ** Böbrek, *İlm-i Teşrih*, 180.

[Սազ Տակ [Sâk]

Սախա Said (Sa'id)**Սահնա** Sahna**Սամամէթ** Samamet**Սամամէթի հիլալիյէ** Samamet[-]i hilaliye

[Սամիէ Samia

Սավթի Savtı**Սէյյալ** Seyyal**Սէյյալէ** Seyyale

[Սէնայա Senaya

Սինն Sinn (cemi **Էսնան** Esnan)

[Սինէ Sine

Սիլամիյաթ Sülamiyat²⁵⁸**Սիլալ**²⁵⁹ Sulb**Սիւհուլէթ** Suhulet[Սփիրթօ Spirto²⁶¹ [İspirto]**Վէթեր** Veter (cemi **Էվթար** Evtar)bacak, crus]²⁵³**Գօլուն աշաղըրի թարաֆը** Kolunaşağıki tarafı [önkol]²⁵⁴**Գուլաղըն իյի** Kulağın içi**Փերտէ, Գափագ, Պիւրլիւմ**Perde, kapak, büklüm²⁵⁵**Եիւրէթտէն չըգան պէտիւր****շէրեանլարըն աղըրնատրի****գափագլար** Yürekden çıkan böyük

şeryanların ağzındaki kapaklar

[valvula semilunaris]

İşitme]²⁵⁶**Սէսլի** Sesli**Սու կիպի** Su gibi [sıvı]**Սու, Ագան նէսնէ**

Su, Akan nesne [salgı]

Ön keser/kesici dişler]²⁵⁷**Տիշ** Diş

Göğüs, toraks]

Փարմագլար Parmaklar**Օնուրկա, Արգա քէմիյի**Onurga, Arka [bel] kemiyi²⁶⁰**Գօլայլըգ** KolaylıkAlkol, içki]²⁶²**Ազալէթին ունուտա օլան****սինիր** Azaletin [adale] ucunda olansinir [tendon, kiris]²⁶³253 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 31, şekil 16.254 Elyazısıyla ek: **ազմէնի սախա** azmeyn[-]i said, önkolun iki kemiği.255 Elyazısıyla ek: **տիսամ** disam (desam, dexam). Ayrıca, **նիմ տիսամաթ** nim disamat: toplardamar kapakçıkları.256 **Սէնա ասապէթի** Sema asabeti, işitme siniri. Elyazısıyla ek: **Ասապէի սէնի** Asab[-]i semi (sem'i).257 *İlm-i Teşrih*, 59, şekil 28. Elyazısıyla ek: **քավաթի** kavati, incisivus (tekil : katı').258 Bkz. **Ասպա** Asba [Usbu'] parmak. Elyazısıyla ek : **Էսապի** esabi (esabi').259 Farklı yazılış: **Սըլլալ** Silb, *İlm-i Teşrih*, 17, şekil 5.260 **Օնուրկա քէմիյի** : Onurga kemiyi, *İlm-i Teşrih*, 14; **Ազմի սըլլալ** Azm[-]i silb (sulb), omurga, columna vertebralis, *idem.*, 30, şekil 16. Elyazıyla ek: **Ամուտի ֆէրարի** Amud[-]i fekarı [fikari].261 Farklı yazılış: **Սփիրիթօ** Spirito. *İlm-i Teşrih*, 117 ; **Սիփիրիթօ** Sipirto, *idem.*, 185.262 Dizine eklenmiştir. **Իչկի** İçgi (içki), *İlm-i Teşrih*, 117. Ayrıca, **միւսըրաթ** : müskürat (müskirat), *İlm-i Teşrih*, 112.

263 “Pek eski lisan-ı teşrihde beyaz aksama, yani asab [sinir, nervus], veter [kiris, tendon] ve sıfakata [akzar, fascia]

Վեճի Vech

[s. 261]

[Վերք Verek

Վերիս Verid

Երկ Yüz

Oturga kemiği (os ischium)]²⁶⁴

Գանը Էրկէյէ Կէօթիւրէն տամար

Kanı yüreye götüren damar [ven]

Տախիրէի պուպու Daiyire[-]i bubu

Տէմ Dem

Տէիլիզ Dehliz

Տիհն Dihn²⁶⁶ [Dühn]

[Տիւնիք Dilcik

[Տիմաղ Dimağ

[Տիմաղի սալի Dimağ[-]i asli

[Տուրուզ Duruz

Կէօզ պէպէյինին Էթրաֆընտա

օլան ընքլի փէրտէ

Göz bebeyinin etrafında olan renkli perde (iris)²⁶⁵

Գան Kan

Եօլ, Գուպաղըն պիր գրսնը

Yol, Kulağın bir kısmı (vestibula)

Եաղ Yağ

Küçük dil (uvula)]

Bey(i)n]²⁶⁷

Böyük beyn (cerebrum)]²⁶⁸

Derzler, sütürler]²⁶⁹

[Բաս Ras [Re's]

[Բասի նիլիսս Ras[-]i nüha

[Բէիս Reha [Raha]

Բէպայէթ Rebayet

Baş (caput)]²⁷⁰

Omurilik soğanı/soğanilik (medulla oblangata)]²⁷¹

Küçük azı]²⁷²

Իքիննի Էօն աիշի İkinci ön diş

[yan keser]

Բէսլի Էէտ Resg[-]i yed [Rusgu'l-yed]

Բէսլի գատն Resg[-]i kadem [Rusgu'l-kadem]

Բիզաս Rizab [Ruzab]

Պիլէք Bilek

Թօփուզ Topuk²⁷³

Սալար, Թիւրրիւք Salyar, tükürük

asab derlerdi" [Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye.] *Lügat-ı Tıb, Fransızca'dan Türkçe'ye*, 794 : Nerf.

264 Dizine eklenmiştir, bkz. **Ազմի վերք** Azm[-]i verek, os ischium *İlm-i Teşrih*, 30, şekil 16.

265 Elyazısıyla ek: **ազալի քուզաիլէ** azale[-]i kuzahiye.

266 **Տիհն** Dühn, *İlm-i Teşrih*, 168.

267 Dizine eklenmiştir. Ayrıca **Տիմաղ ասապէթլի** Dimağ asabetleri: kafa sinirleri, *İlm-i Teşrih*, 190.

268 Dimağ-ı asli: **Պէյազ ընքլի մատտէ** : beyaz renkli madde ile **Պօզ ընքլի մատտէ** boz [gri] renkli madde yapısındadır, *İlm-i Teşrih*, 187. *A Treatise*, 454 "cerebrum". Dimağ: encephalon, Zeren, *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü* (1959), 36, 171.

269 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 27, şekil 1.

270 **Բասի ֆախըզ** Ras[-]i fahzi: re's-i fahzi, caput femoris, *İlm-i Teşrih*, 29.

271 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 189. Elyazısıyla : **պասալ** basal [basala-i sisaliye]; **պասալէ** basale.

272 *İlm-i Teşrih*, 59, şekil 28. Elyazısıyla ek : **իւրասի սակիրէ** idras[-]i sagire (adras/azras).

273 Cuneiform kemiklerle (izam-ı mahrukiye) cuboid kemiğe (azm-ı nerdi) birlikte verilen ad: tarsus.

Րիզապի Rizabi

Րիյեթ Riyet [Ri'e]

[Րիպաթ Ribat

Րիքպեթ Rükbet [Rikbe]

Րուամա Ruama

Րութուպեթ Rutubet

Րութուպեթի լեզնեթ Rutubet[-]i lezcet [lüzüçet]

Րութուպեթի մա Rutubet[-]i ma²⁷⁸

Րութուպեթի պիլուրյե Rutubet[-]i billuriye²⁷⁹

Րութուպեթի զեհնահյե Rutubet[-]i zecaciye²⁸⁰
[zücaciye]

[Րուհի հայաթ Ruh[-]i hayat

[Րուհի մա Ruh[-]i ma

[Րուհի սամ Ruh[-]i adem²⁸³

Սալյարա միթաալիզ Salyara
mütaalik

Ազ ճիյեր Akciyer²⁷⁴

Bağ (ligament)]²⁷⁵

Տիզ Diz

Ճիյերին սարզրզ թարաֆը

Ciyerin sarkık tarafı [lobus]²⁷⁶

Նեմնագրղ, Սեյյալե Nemnaklık,
Seyyale²⁷⁷

Օյնագլարտա օլան եափըզգան

սեյյալե Oynaklarda olan yapışkan

seyyale [synovia]

Կեօզին էօն թարաֆընտա օլան

սու կիպի սեյյալե

Gözün ön tarafında olan su gibi

seyyale [humor aquosus]

Կեօզին էօնիւնտերի

փերթավըզ շերլինտե օլան ճիսմ

Gözün önündeki pertavsız şekilde

olan cism [lens]

Կեօզին արտ թարաֆընտա

օլան սեյյալե

Gözün ard tarafında olan seyyle

[humor vitreus]

Oksijen]²⁸¹

Hidrojen]²⁸²

Azot, nitrojen]

274 *İlm-i Teşrih*, 122, şekil 52, **րիյեթ դըշասը** riyet gışası; elyazısıyla ek: **դըշաի ճենափ** gışa[-]i cenbi (plevra).

275 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 24-25, “Bunlar dahi bitişen kemiklerin uclarını bütün bütüne ihata etdiyinden kese rıbatı tesmiye olunur.”

276 *İlm-i Teşrih*, 122, şekil 52. “Sağ riyetin üç ruaması, sol riyetin iki ruaması”; “keb(e)din iki ruaması” [vardır]. Elyazısıyla ek : **ֆիսուս** fusus (fus). Krş. Ar. **رعم** ra'am : tomurcuk.

277 Elyazısıyla ek: **մաիաթ** maiat.

278 Farklı yazım: **Րութուպեթի մայիյե** Rutubet[-]i mayiye: aköz humor.

279 **Ճիսմի պիլուրյե** Cism[-]i billuriye, mercek.

280 Farklı yazım: **Րութուպեթի զեհնահյե** Rutubet[-]i zicaciye *İlm-i Teşrih*, 220, şekil 75 # 13. Elyazısıyla ek: **ճիսմի զիւնահյե** (*sic*) cism[-]i zücaciyeye.

281 Krş, Oksijen : hava-i hayati, Günergün, “Ondokuzuncu Yüzyıl,” 12. Elyazısıyla ek : **մուլեղիտի հումուզա** müvelid[-]i humuza (*sic*).

282 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 131 “Ruh[-]i ma dahi bozuk kan içinde mevcut olarak ruh[-]i hayat ile birleşerek su hasil eder.” Elyazısıyla ek: **մուլեղիտի մա** müvelid[-]i ma (*sic*).

283 **ادم** adem: yokluk, hiçlik; krş. *Azote* (â + ζωή / ζωτικός) : gayr-i hayati, hayata gayr-i salih manasına gelir,

[Փարմազ Բարմազ
[Փերթելի Բերթելի]

(L.) Pus, inç]²⁸⁴
Demet]

Քեապ Keab [Ki'ab]

Թօփուգաա օլան պէտիւր քեմիք
Topukda olan büyük kemik [aşık
kemiği, talus]

[s. 262]

Քեապ Keab [Kebed]

Գարա ճիյեր Karaciyer

Քեսաֆէթ Kesafet

Գալընըզ Kalınlık

[Քէսէ րըպաթը Kese rıbatı

Ligamentum capsulare]

Քերմէթ Kermet [Kerme]²⁸⁵

Տիզ գափաղը Diz kapağı [patella]

Քէֆի ետո Kef[-]i yed [Keff]

Ավուճ, էլ այասը Avuc, el ayası

Քէֆի գասեմ Kef[-]i kadem

Թապան Taban (ayak)

[Քէյմուս Keymus

Kimus, chymus]²⁸⁶

[Քէյլուս Keylus

Kilus, chylus]²⁸⁷

Ֆահզ Fahz [Fahiz]

Պուս Bud [uyluk, femur]

[Ֆազար Fakar [fıkra]

omur, vertebra]²⁸⁸

Ֆեմմ Femm

Աղզ Ağ(ı)z²⁸⁹

Ֆեզզի ալա Fekk[-]i ala

Իւթաւթի չենէ Üstdeki çene

Ֆեզզի էսֆէ Fekk[-]i esfel

Ալթաւթի չենէ Altdaki çene

Lügat-ı Tıb, 80. Elyazısıyla eklenen: **մուվելիսի կուհերչիլէ** muvelid[-]i güherçile (*sic*) terimi de aynı derecede ilginçtir.

284 Dazine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 24 "...kalınlığı bir onaltıncı parmak kadardır" ("...not more than the sixteenth of an inch in thickness", *A Treatise*, 46, 1/16 inç: 0,397 mm; "rub parmak" ("one forth of an inch"); *A Treatise*, 179, 1/4 inç = 6,350 mm. Ayrıca, **Թերպիի փարմազ** Terbi[-]i parmak : inç kare = 6,45 cm². *İngiliz ve Metrik Ölçü Sistemlerinin Birbirlerine Tahvili* (Ankara : Erkanı Umumiye Basımevi, 1958), 20-21.

285 Elyazıyla ek : **րըպա** rıdfa. "Kerme uyluk başı kemiğinin ucunda oynayan değirmi kemikdir." Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi, *Lehçetü'l-lügat*, yay. haz. H. Ahmet Kırkkılıç (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1999), 408.

286 Dazine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 71. "[Yeyecek (*sic*)] midenin suyu ile karışarak kaymak gibi kalın bir nesne olur ki, ona *keymus* tabir olunur."

287 "...biri beyaz bir seyyale, ki ona *keylus* [chylus] denilir ve ol bir lüzumsuz kısma dahi *kesif* [residuum] tabir olunur." *İlm-i Teşrih*, 71.

288 Dazine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 15.

289 **Միտեմի ֆեմմի էսֆէի** Midenin femm[-]i esfeli, pylorus. *İlm-i Teşrih*, 67, şekil 33. Elyazısıyla ek : **ֆելիի պելապիլէ** Fevhe[-]i bevabiye.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Aciduman, Ahmet ve Berna Arda. “Anatominin Görsel Boyutu Üzerine Tarihsel Bir Örnek.” *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* (Ankara) 53 (2010): 66-75.
- ԱՀՏ Ը ՃԵՏԻՏ ԵԱՆԻ ԻՆՃԻԼ Ի ՇԵՐԻՖ ԼԻՍԱՆԸ ԱՍԼԻ Ի ԵՈՒՆԱՆԻՏԵՆ ՊԻՌ ԹԵՐՃԻԻՄԷ
[*Ahd[-]ı Cedit ya'ni İncil[-]i Şerif: Lisan[-]ı Asli[-]i Yunaniden bit[-]Tercüme..* İstanbul: A. H. Boyacıyan Matbaası, 1875.
- Aksoy, Ömer Asım. *Gaziantep Ağzı I, Gramer (Fonetik, Morfoloji, Sintaks) Başka Diller ve Ağızlarla İlgiler, Halk Ağzından Parçalar*. İstanbul: Türk Dil Kurumu, 1945.
- Aksoy, Ömer Asım. *Gaziantep Ağzı III, Sözlük ve Kullanılmayan Kelimeler*. İstanbul: Türk Dil Kurumu, 1946.
- Aziz, Kırımı. *Kimya-yı Tıbbi, Cild-i evvel*. Deraliye [İstanbul]: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, [H.] 1285 [1868].
- Baytop, Turhan. *Türk Eczacılık Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985.
- Bozacıyan, Hagopos V. ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ ՏԱԾԿԵՐԷՆ - ՀԱՅԵՐԷՆ [Hamarot Bararan Taçkeren - Hayeren / Muhtasar Türkçe - Ermenice Lügat]. Viyana: Mihitryan Matbaası, 1858.
- Catalogue of the Library of the American Oriental Society*. Hazırlayan Elizabeth Strout. New Haven, CT: Yale University Library, 1930.
- [Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye]. *Dictionnaire des Sciences Médicales Françaises - Turc / Lügat-ı Tıbbiye*. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, [H.] 1290 [1873].
- [Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye]. *Lügat-ı Tib, Fransızca'dan Türkçe'ye*. İstanbul, [R.]1316 [1900].
- Cutter, Calvin. *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies, and Families*, with one hundred and fifty engravings, revised stereotype edition. New York: Clark & Maynard, 1852.
- Cutter, Calvin. *First Book on Anatomy, Physiology, and Hygiene for Grammar Schools and Families*, with eighty-three engravings, revised stereotype edition. New York: Clark, Austin and Smith, 1858.
- Cutter, Calvin. *New Analytic Anatomy, Physiology and Hygiene, Human and Comparative for Colleges, Academies and Families*. Philadelphia: J.B. Lippincot & Co., 1870.
- [Cutter, Calvin.] ԻԼՄԻ ԹԵՇՐԻՎ ՎԷ ՊԱՀՄԻ ՀԱՅԱԹԸ ՊԵՏԷՆԻՅԷ ԻԼԷ ՍԱՀՀԱԹ ՈՒ ԱՖԻՅԷԹ ՉՎՎԱԻՏԻ [Ilm[-]i Teşrih ve Bahs[-]i Hayat[-]ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi. [Çeviren Myra Allen Proctor, editör Andrew Tully Pratt]. İstanbul [İstanbul]: Matbaa-i Aramyan, 1868.
- [Cutter, Calvin.] Начална книга за анатомия и физиология, с 95 фигури. (Превод от английски, Д - рь Кътеръ) От книжарницата на Хр. данова и др [Naçıyalna Kniga za Anatomiya i Fiziologiya, s 95 figuri,

- prevod ot Angliksiy, Dr. Kutteru. Çeviren Theodore L. Byington]. Plovdiv [Filibe]: ot knizharnitsata na Khr. Danova i Dr.), 1867; [2. bs.] 1872.
- [Cutter, Calvin.] كلفن كتر, كتاب مبادئ التشريح والفيسيولوجيا والهجيين لاجل اولاد المدارس [Kelvin Kutir, Kitāb Mabādī' al-Tashrīh wa al-Fīsiyūlūciyā wa al-Hīciyin li-acl Awlād al-Madāris. Çeviren George E. Post. Beirut: al-Matba'a al-Amirkaniya, 1870; [2. bs.] 1889.
- [Cutter, Calvin.] ՏԱՐԵՐԸ ԱՆԴԱՍԱԶՆՆՈՒԹԵԱՆ, ԲՆԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹԵԱՆ: ԸՆՏԱՆԵԱՑ ՈՒ ԴՊՐՈՑԱՑ ՀԱՍԱՐ, Կոնստանդնուպոլիս, ի Տպարանի Ա. ՀԱԿՈՐ ՊՕՅԱԾԵԱՆ, [Darerk Antamazınnutyān, Pınakhosutyān yev Aroğçabahutyān: Indanyats u Tibrotsats Hamar. Konsdantnubolis [İstanbul]: i dbarani A. Hagop Boyacıyan] 1874; [2. bs.] 1885.
- Cankara, Murat. "Armeno-Turkish Writing and the Question of Hybridity." *An Armenian Mediterranean: Words and Worlds in Motion*. Hazırlayanlar Kathryn Babayan ve Michael Pfifer içinde, 173-1919. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2018.
- Çoban Döşkaya, Füsün. "Amerikalı Kadın Misyoner Myra A. Proctor'un Aintab (Antep) Faaliyetleri." *Tarihten Günümüze Ayıntab - Gaziantep (Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu [Gaziantep, 25-27 Aralık 2017] Milli Mücadele Döneminde Gaziantep Bildiri Metinleri Kitabı)*. Editörler Ahmet Gündüz, Murat Çelikdemir, Selim Osrak ve Murat Dağ içinde, 355-385. Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, 2018.
- "Dr. Wellisch gestorben. Ein Vertrauensmann Herzls." *Wiener Morgenzeitung*, Nr. 2765, 7 November 1926.
- Firakî Abdurrahman Çelebi. *Hikayat-ı Kırk Su'al. Quarante Questions adressées par les Docteurs juifs au Prophète Mahomet, le Texte turc avec un Glossaire turc-français*, publié par Julius Theodor Zenker. Vienne: Imprimerie de la Cour impériale royale et d'État, 1851.
- Guyton, Arthur C. *Textbook of Medical Physiology*. [1. bs.]. Philadelphia: W.B. Saunders, 1956.
- Guyton, Arthur C. *Fizyoloji*. Hazırlayan Aykut Kazancıgil, çevirenler Edip Aktin, Muammer Bige, Kemalettin Büyüköztürk, Sevim Devrim, Nihat Dorken, Kemal Önen, Faruk Yenel, Gürcan Ünal, [1. bs.]. Ankara: Güven Kitabevi, 1977.
- Günergun, Feza. "Öndokuzuncu Yüzyıl Türkiye'sinde Kimyada Adlandırma." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, (2003): 1-34.
- Güven, Meriç. "Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Yazmalarındaki Türkçe Organ Adları Üzerine Bir İnceleme." *Türklük Bilimi Araştırmaları* (Ankara) 26 (Güz 2009): 109-141.
- Hacı Paşa (Celalüddin Hızır). *Müntahab-ı Şifa, Giriş-Metin-Sözlük*, [2. bs.]. Hazırlayan Zafer Önler. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2019.
- [Hagopyan, Hovsep ve Andon Hagopyan]. Յսկոբէան, Յոկսէի եւ Անոնն. ՏԱՐԵՐԸ ՄԱՐԴԱԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ [Darerk Martagazmutyūn]. Կ.Պոլիս, ի սոպարոյթլն Յ. Գալլաֆեան [İstanbul: H. Kavafyan], 1890.
- Harita-i Vücut-ı Beşer*. Hazırlayan Doktor Veliş [S.N. Wellisch]. İstanbul: Bübereciyan Kitabhanesi, 1327/1911.
- Herrick, F. George. *An Intense Life: A Sketch of the Life and Work of Rev. Andrew T. Pratt, M.D., Missionary of the A.B.C.F.M. in Turkey, 1852-1872*. Chicago: Fleming H. Revell, 1890.
- Hetzer, Armin. *Daçkerēn-Texte: eine Chrestomathie aus Armenierdrucken des 19. Jahrhunderts in türkischer Sprache*. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1987.

- Hezarfen Hüseyin Efendi. *Lisânü'l-Etibbâ/ Tabiplerin Dili. Giriş-Çeviriyazı-Söz Varlığı-Madde Başları Dizini*. Hazırlayan Fatih Kaya. İstanbul: Hiperyayın, 2018.
- İngiliz ve Metrik Ölçü Sistemlerinin Birbirlerine Tahvil. Ankara: Erkanı Umumiye Basımevi, 1958.
- [İstanbul Üniversitesi] Tıp Fakültesi Terim Komitesi. *İnsan Anatomisini İlgilendiren Ana Terimler*. İstanbul: Kader Basımevi, 1943.
- Johnson, Brian. *Şifhane 'The House of Healing': A Brief Account of Gaziantep's American Hospital and Associated Historical Institutions*. İstanbul: SEV Yayınları, 2008.
- Johnson, Brian. *Şifhane: Gaziantep'in Amerikan Hastanesi ve Bağlı Tarihi Kurumların Kısa Tarihiçesi*. Çeviren Handan Cingi. İstanbul: SEV Yayınları, 2008.
- Journal of the American Oriental Society* (New Haven, CT) 10 (1880): clxxxvii.
- Kemal Cenap [Berksoy]. *İnsan Teşrih Modeli: Erkek*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1934.
- Kiram, Zeki Haşmet. *Kamus-ı Teşrih, Latince - Türkçe/Vocabularium Anatomiae Latine - Turcice*. Berlin: Morgen- u. Abendland-Verlag/Şark ve Garb Kütüphanesi, 1923.
- Kocabaşoğlu, Uygur. "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı." *Murat Sarıca Armağanı*. Hazırlayanlar Aydın Aybay ve Rona Aybay içinde, 267-285. İstanbul: Aybay Yayınları, 1988.
- Kural, Mahmut Şemsi. *Komparatif Anatomi Terimleri (Nomina Anatomica Comparativa), c. I, İskelet Sistemi*. Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları, 1937; [2. bs.]. Ankara: Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, 1951.
- Kurt, Berker. "Yazıtlardan Günümüze Organ Adları ve Bunların Türkiye Türkçesi Ağızlarına Yansımaları." *Dede Korkut* (Samsun) 6 (Nisan 2017): 48-61.
- Mehmed Esad Efendi, Şeyhülislam. *Lehçetü'l-lügat*. Hazırlayan H. Ahmet Kırkkılıç. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, c.II. Hazırlayan Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz ve A. Hamdi Furat. İstanbul: IRCICA, 2000.
- Önler, Zafer. *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Öztek, Zafer. *Halk Dilinde Sağlık Deyişleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992.
- Pratt, Andrew T. "On the Armeno-Turkish Alphabet." *Journal of the American Oriental Society* 8 (1866): 374-376.
- Redhouse, James W. *Müntahabat-ı Lügat-ı Osmaniye [1852/53]*. Hazırlayanlar Recep Toparlı, Betül Eyövge Yılmaz, Yaşar Yılmaz. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Redhouse, James W. *A Turkish and English Lexicon*. [1890,] new impression. Beirut: Librarie du Liban, 1974.
- Rottenberg, Daniel. *Un Manuscrit de 1891 Comme Exemple de la Terminologie Médicale Ottomane à la Fin du XIXe siècle*. İstanbul: Les Éditions Isis, 2016.
- Sa'di, Lutfi M. and George Sarton. "The Life and Works of George Edward Post (1838-1909)." *Isis* 28 (May 1938): 385-417.
- Seventy-Second Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Portland, Maine, October, 3-6, 1882*. Boston: Riverside Press, Cambridge, 1882.
- Sixtieth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Brooklyn, New York, October 4-7, 1870*. Boston: Riverside Press Cambridge, 1870.

- Stambolski (Stanbulski), Hristo Tanyev. *Lügat-ı Teşrih / Lügat-ı Teşrihiye: Türkiye ve Franseviye, Miftah-ı Teşrih*. Dersaadet [İstanbul]: Mekteb-i Tibbiye-i Şahane Matbaası, [H.]1290 [1873].
- Stepanyan, Hasmik A. *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005.
- "Syrian Mission." *The Reformed Presbyterian and Covenanter* 9, 3 (March, 1871): 88-89.
- Taşkın, Faruk. "Amerikan Board'un Protestanlaştırma Projesi: Antep Amerikan Kız Okulu (1859-1917)." *History Studies* (Samsun) 12 (Haziran 2020): 877-896.
- Teotig [Teotoros Lapçinçyan]. *Baskı ve Harf : Ermeni Matbaacılık Tarihi*. Çevirenler Sirvart Malhasyan ve Arlet İncidüzen. İstanbul: Bizzamanlar Yayıncılık, 2012.
- "The Cholera and its Treatment by a Missionary Physician." *The Missionary Herald of the American Board* 62 (March 1866): 65-67.
- Tuğlacı, Pars [Parseğ Tuğlacıyan]. *Tarih Boyunca Batı Ermenileri, C. II, 1851-1890*. İstanbul: Pars Yayın ve Ticaret Ltd.Şti., 2004.
- Warren, David M. *An Elementary Treatise on Physical Geography, to which is added A Brief Description of the Physical Phenomena of the United States*. Revised by. A.[Adolph] von Steinwehr. Philadelphia: Cowerthwait & Co., 1873.
- [Warren, David M.] ՃՕՂՐԱՖԻԱԻ ԹԱՊԻԻ ԻԼՄԻՆԷ ԷՍԱՍԻ ՍՈՒԽԹԱՍԱՐ, Կ.Պոլիս, սս. Ա. Պոլսական, [Coğrafia[-]i Tabii İlmine Esas[-]ı Muhtasar. (Çeviren Myra Allen Proctor)]. K.Bolis [İstanbul]: db. A.[Agob] Boyacıyan], 1883.
- [Warren, David M.] *Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas-ı Muhtasar*. [Çeviren Myra Allen Proctor]. İstanbul: Boyacıyan Agob Matbaası, 1884; [2. bs.] 1908.
- West, Maria A. *The Romance of Missions: or, Inside Views of Life and Labor, in the Land of Ararat*. New York: Anson D. F. Randolph & Co., 1875.
- Woman's Who's Who of America, A Biographical Dictionary of Contemporary Women of the United States and Canada, 1914-1915*. Edited by John William Leonard. New York: The American Commonwealth Company, 1914.
- Zeren, Zeki. *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü ve Türk Anatomi Terimleri*. İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1946 ; [2. bs.] İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1959.

Tezler / Dissertations

- Kandemir, Ayla. "Ermeni Harfli 'İnciler' İsimli Türkçe Dua Kitabının Türk Latin Alfabesine Aktarımı ve Ses Bilgisi." Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, 2016.
- Kennedy, Judd W. "American Missionaries in Turkey and Northern Syria and the Development of Central Turkey and Aleppo Colleges, 1874-1967." B.A. Thesis, Williamsburg, VA: College of William and Mary, 2008.
- Shepard, Herbert E. "Calvin Cutter: Zealot on the Path of Justice and Reform, 1807-1872." M.A. Thesis, Boston: Boston College, 1982.
- Tufar, Nicolai. "Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.

Elektronik kaynaklar / Electronic Sources

- ‘ԱՀՏ Ը ՃԷՏԻՏ ԵԱ՛ՆԻ ԻՆՇԻԼ Ի ՇԷՐԻՖ ԼԻՍԱՆԸ ԱՍԼԻ Ի ԵՈՒՆԱՆԻԴԵՆ ԴԻՌ ԹԷՐՃԻԲՄԷ
[*Ahd[-]ı Cedit ya'ni İncil[-]i Şerif: Lisan[-]ı Asli[-]i Yunaniden bit[-]Tercüme*]. İstanbul: A. H. Boyacıyan Matbaası, 1875. Erişim 10 Mart 2022. http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/haygirq/book/aht_inchili_sherif_1875.pdf
- “Andrew T. Pratt.” Harvard University Houghton Library. Erişim 2 Ocak 2022. <https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/ids:7303715>
- “Andrew T. Pratt.” Daguerreotyp c. 1852. Yale Collection: Yale Divinity School Library, New Haven, CT, ABD / Original Repository: Andover Newton Theological School Local Record Number: abcfm_dagtype_047 / OID: 16398236 /PID: digcoll:4195090. Erişim 15 Ocak 2022. <https://findit.library.yale.edu/catalog/digcoll:4195090>
- “Coğrafya-yi tabî'î 'ilmine esâs-i muhtaşar, Image 1.” Library of Congress. Erişim 10 Mart 2022. <https://www.loc.gov/resource/amedhamid2.0004206/?sp=1&r=0.177,0.578,0.665,0.273,0>
- “Coğrafya-yi tabî'î 'ilmine esâs-i muhtaşar, Image 3.” Library of Congress. Erişim 2 Mart 2022. <https://www.loc.gov/resource/amedhamid2.0004206/?sp=3>
- Cutter, Calvin. *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies, and Families* by Calvin Cutter, M.D., with one hundred and fifty engravings. Revised stereotype edition. New York: Clark & Maynard, 1852. Erişim 2 Mart 2022. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044097029516&view=1up&seq=13&skin=2021>
- Cutter, Calvin. *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies, and Families* by Calvin Cutter, M.D., with one hundred and fifty engravings. Revised stereotype edition. New York: Clark, Austin and Smith, 1858. Erişim 23 Ocak 2022. https://www.gutenberg.org/files/30541/30541-h/30541-h.htm#TC_1
- Cutter, Calvin. *First Book on Anatomy, Physiology, and Hygiene for Grammar Schools and Families*, with eighty-three engravings by Calvin Cutter, M.D. Revised stereotype edition. New York: Clark, Austin and Smith, 1858. Erişim 23 Ocak 2022. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044097028765&view=1up&seq=9&skin=2021>
- [Բելվին Գըրթըրըր Kelvin Kıtıttır (Calvin Cutter)], ԻԼՄԻ ԹԷՇՐԻԻ՜Վ ՎԷ ԴԱՎՍԻ ՀԱՅԱԹԸ ԴԷՏԷՆԻՅԷ ԻԼԷ ՍԱՀՀԱԹ ՈՒ ԱՓԻՅԷԹ ԳԱՎԱԻՏԻ [*İlm[-]i Teşrih ve Bahs[-]i Hayat[-]i Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi*] Իսթանբուր: Մաթապասի Արամնան, 1868 (İstanbul: Matbaa-i Aramyan, 1868). Erişim 2 Ocak 2022. http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/haygirq/book/ilmi_teshrih_1868.pdf
- [Բելվին Գըրթըրըր Kelvin Kıtıttır (Calvin Cutter)], ՏԱՐԵՐՔ ԱՆԴԱՍԱԶՆՆՈՒԹԵԱՆ, ԲՆԱԽՈՍՍՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՌՈՂՋԱԴԱՀՈՒԹԵԱՆ: ԸՆՏԱՆԵԱՅ ՈՒ ԴՊՐՈՑԱՅ ՀԱՄԱՐ. Կոնստանդնուպոլիս, ի սպարանի Ա. Հակոբ Պոյաճնան, [Darek Antamazınnutyān, Pınakhosutyān yev Aroğçabahutyān: İndanyats u Tibrotsats Hamar. Konsdantnubolis [İstanbul]: i dbarani A. Hagop Boyacıyan 1874. Erişim 10 Mart 2022. http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/haygirq/book/tarerq_aroxxj1874.pdf
- Dobbins, Bobby. “Chasing a Turk! [I].” Erişim 10 Mart 2022. <http://bobbydobbybloggy.blogspot.com/2010/10/chasing-turk.html>
- Herrick, G. F. “Memorial Records for Andrew T. Pratt.” American Research Institute in Turkey (ARIT), İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item # 17379. Erişim 2 Mart 2022. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17379>
- “Myra A. Proctor.” Daguerreotyp c. 1858. Yale Collection: Yale Divinity School Library, New Haven, CT,

ABD / Original Repository: Andover Newton Theological School Local Record Number: abcfm_dagtype_048 / OID: 16398237 / PID: digcoll:4195085. Erişim 15 Ocak 2022. <https://findit.library.yale.edu/catalog/digcoll:4195085>

"Personnel Records for Myra A. Proctor." American Research Institute in Turkey (ARIT), Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item # 15452. Erişim 2 Mart 2022. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/15452>

"Proctor, Myra Allen." *Woman's Who's Who of America, A Biographical Dictionary of Contemporary Women of the United States and Canada, 1914-1915*. Edited by John William Leonard. 663-664. New York: The American Commonwealth Company, 1914. Erişim 3 Ocak 2022. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89080103955&view=1up&seq=649&skin=2021>